

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
*Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap*

EEN ZOEKTOCHT NAAR EEN INTEGRALE
CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING
VAN HET MATERIËLE ERFGOED.

Eenheid en verscheidenheid

Achtergronddocument

Inhoud

Verantwoording	3
Archeologisch erfgoed	4
Definitie van het domein	4
Historische achtergrond van het waarden	4
Actoren en beleidscontext van het waarden	5
Werkwijze en eindproducten van het waarden	7
Gebouwd erfgoed	11
Definitie van het domein	11
Historische achtergrond van het waarden	11
Actoren en beleidscontext van het waarden	12
Werkwijze en eindproducten van het waarden	13
Groen erfgoed	19
Definitie van het domein	19
Historische achtergrond van het waarden	19
Actoren en beleidscontext van het waarden	20
Werkwijze en eindproducten van het waarden	20
Stedenbouwkundig erfgoed	24
Definitie van het domein	24
Historische achtergrond van het waarden	24
Actoren en beleidscontext van het waarden	25
Werkwijze en eindproducten van het waarden	26
Cultuurlandschap	30
Definitie van het domein	30
Historische achtergrond van het waarden	30
Actoren en beleidscontext van het waarden	33
Werkwijze en eindproducten van het waarden	35
Roerend erfgoed	40
Definitie van het domein	40
Historische achtergrond van het waarden	40
Actoren en beleidscontext van het waarden	43
Werkwijze en eindproducten van het waarden	44
Literatuur	56

Verantwoording

Een integrale cultuurhistorische waardestelling?

Om in kaart te brengen hoe de cultuurhistorische waardering van erfgoed binnen de verschillende erfgoed domeinen plaatsvindt, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed twee kennisprogramma's gestart: het programma 'Waarde en waardering' (voor roerend erfgoed) en 'Wat is erfgoed?' (voor onroerend erfgoed). Deze publicatie is het resultaat van het project 'De cultuurhistorische waarde van erfgoed' is uitgevoerd binnen het kennisprogramma 'Wat is erfgoed?'.

De directe aanleiding voor dit project was de afspraak tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het (toenmalige) ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit en het Interprovinciaal Overleg (IPO) om de mogelijkheden te verkennen voor een eenduidig waarderingskader voor het cultuurlandschap, dat zowel lokaal, regionaal, landelijk als internationaal zou kunnen worden toegepast. Die afspraak is destijds verwoord in de Agenda Landschap (2008) en de Kennisagenda Landschap (2009). Met de beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) van november 2009 is deze doelstelling verruimd tot de verkenning van de mogelijkheden voor een breed samengestelde wetenschappelijke waardering van het culturele erfgoed. De beleidsbrief verwijst daarbij naar 'de voorbeeldrol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de moderne monumentenzorg, door te zoeken naar een systeem voor integrale, cultuurhistorische waardestelling'.

Kennisuitwisseling en samenwerking

Het project heeft geleid tot twee publicaties, een hoofd- en een achtergronddocument. Voor u ligt het achtergronddocument. De informatie uit het achtergronddocument is als kennisbron gebruikt voor het hoofddocument. U kunt beide documenten downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

De publicatie is een bundeling van teksten per erfgoedveld en geschreven door verschillende auteurs, namelijk Bert Groenewoudt en Barbara Speleers (archeologisch erfgoed), Marije de Heer Kloots – de Korte en Aart de Vries (gebouwd erfgoed), Catharina van Groningen (groen erfgoed), Anita Blom (stedebouwkundig erfgoed), Lammert Prins (cultuurlandschap), Tessa Luger en Stephen Hartog (roerend erfgoed).

De teksten zijn van opmerkingen voorzien door twee klankordgroepen. De klankbordgroep binnen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestond uit Erik Kleijn, Eelco Rensink, Cees van Rooijen, Jose Schreurs, Henk Baas, Jos Deeben, Marieke Kuipers, Michiel Verweij, Huub van de Ven, Eloy Koldewey, Fransje Kuijvenhoven, Evert Rodrigo, Ruben Abeling, Ben de Vries, Gerda de Bruijn en Thomas van de Berg.

De klankbordgroep buiten de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestond uit Monique Krauwer (Directie Erfgoed & Kunsten), Henk Jansen (Vereniging Nederlandse Gemeenten),

Karin Westerink (Bureau Monumentenzorg Amsterdam), Josefine Leistra (gemeente Den Haag), Charlotte van Rappard-Boon (CollectieConsult), Koos Bosma (Vrije Universiteit Amsterdam), Job Roos (TU Delft, Braaksma & Roos), Jan van der Hoeve (bouw-historicus), Bert van Bommel (Rijksgebouwendienst), Johan de Haan (Atelier Rijksbouwmeester), Pieter Koetsveld (Nationaal Archief), Patricia Braaksma (Wageningen UR), Edwin Raap (Landschapsbeheer Nederland), Roy van Beek (Universiteit Gent en Leiden) en Jacob Schotten (gemeente Venlo). De opmerkingen maakten duidelijk hoezeer het onderwerp leeft. We zijn de leden bijzonder erkentelijk voor hun inzet en betrokkenheid. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van hun waardevolle opmerkingen en suggesties.

Archeologisch erfgoed

Bert Groenewoud en Barbara Speleers, 21 juni 2012

Definitie van het domein

Archeologie is de wetenschap die zich ten doel stelt om door middel van studie van de materiële nalatenschap inzicht te verwerven in alle facetten van menselijke samenlevingen in het verleden. Die materiële nalatenschap, het archeologisch erfgoed, bevindt zich zowel op het land (vaak onder de grond) als onder water. Op inhoudelijke gronden kan geen strikt onderscheid worden gemaakt tussen archeologisch, historisch geografisch en gebouwd erfgoed, en ook niet op basis van ouderdom. 'Archeologie' kenmerkt zich vooral door de specifieke onderzoeksmethodiek waarmee informatie aan materiële resten onttrokken wordt.

Archeologische resten vormen de belangrijkste bron voor de kennis over het grootste deel van het verleden. Voor de prehistorie en in mindere mate ook voor de (vroeg) middeleeuwen zijn archeologische relictten de enige bron van kennis. In Nederland zijn deze resten slechts voor een klein deel (minder dan 1 procent) zichtbaar in het landschap; het overgrote deel ligt onzichtbaar in de bodem opgesloten.¹ Tijdens graafwerkzaamheden of door opgravingen krijgen we zicht op dit verborgen 'archief'. Archeologisch erfgoed omvat de totale voorraad aan archeologische resten.

Archeologische resten in het landschap (de 'zichtbare' archeologie) zijn niet alleen van belang als informatiebron maar ook omdat ze een zichtbare herinnering vormen aan vroegere culturen. Ze bieden mogelijkheden om het verre verleden van Nederland beleefbaar te maken, en aanknopingspunten voor het stimuleren van een zorgvuldige omgang met het cultureel erfgoed.

Onder water gelegen archeologische resten worden onderverdeeld in: scheepsarcheologisch erfgoed en onderwater archeologisch erfgoed. Tot de laatste categorie behoren onderwater gelegen archeologische resten die geen rechtstreeks verband houden met de relatie mens-water, bijvoorbeeld 'verdronken' dorpen.

Historische achtergrond van het waarden

De vroegste aanwijzingen dat waarde wordt gehecht aan bodemvondsten stammen in de noordelijke Nederlanden uit het eind van de 15e eeuw. Het zijn uitingen van de Renaissance; van een herlevende belangstelling voor de klassieke kunst en cultuur.² Archeologie als wetenschap bestaat in Nederland sinds 1818 toen bij Koninklijk Besluit C.J.C Reuvens werd aangesteld als buitengewoon hoogleraar in de archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zijn werk en positie markeren de overgang van de vroegmoderne antiquarische en filologische activiteiten naar meer moderne vormen van archeologiebeoefening waarbij 'vondsten' niet meer centraal staan maar de context daarvan en – uiteindelijk – kennisvorming over menselijke samenlevingen in het verleden.³ Archeologie werd dus meer dan het antiquarisch verzamelen en

bestuderen van 'overblijfselen der oude kunst'. De nieuwe wetenschap had volgens Reuvens de potentie 'nieuwe bronnen van kennis te openen'. Lange tijd richtte de aandacht zich hoofdzakelijk op de klassieke oudheid. Al dan niet expliciet bleef ook het verbreiden van klassiek-humanistische beschavingsidealen nog lang een belangrijke drijfveer en daarmee maatgevend voor de waarde die aan specifieke onderzoeken en voorwerpen werd toegekend.

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw leidde toenemende zorg over 'de vernieling van cultureel erfgoed' geleidelijk tot beschermende maatregelen die ook golden voor archeologische monumenten. Een stimulerende rol hierbij speelde de in 1899 opgerichte Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Vooral aan duidelijk in het landschap zichtbare archeologische fenomenen werd meer en meer waarde gehecht. Al snel ontwikkelden zich binnen de archeologiebeoefening twee stromingen: een Leidse onder leiding van J.H. Holwerda en een Groningse met A.E. Van Giffen als boegbeeld.⁴ De achterliggende motivatie in Leiden bleef de op de klassieke oudheid gebaseerde beschavingsidealen en het bijeenbrengen van een voorbeeldige collectie oudheden, topvondsten, in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden. Een belangrijke drijfveer in Groningen was de zorg om de teloorgang van de Noord-Nederlandse natuur en volkscultuur. Deze zorg had haar oorsprong in de grootschalige heideontginningen en de snelle modernisering van de landbouw. Hier ligt de kiem van de archeologische monumentenzorg in Nederland. De beschreven splitsing vormt ook de basis van twee verschillende benaderingen van archeologische waarde, namelijk een 'wetenschappelijke' (archeologisch erfgoed als bron van kennis), en een maatschappelijke (archeologisch erfgoed als cultureel erfgoed).

Archeologische waarde vanuit 'wetenschappelijk' perspectief wordt primair bepaald door de relevantie van archeologische verschijnselen in relatie tot actuele, en dus veranderlijke, onderzoekspreferenties.⁵ Een algemene trend daarbij is schaalvergroting. De aandacht, en daarmee de waardering, verschoof allengs van voorwerpen naar vindplaatsen en vervolgens naar het totale cultuurlandschap.

De eerste Monumentenwet van 1961 bood houvast voor archeologische waardering vanuit maatschappelijk perspectief. In aanmerking voor bescherming kwamen 'alle voor ten minste 50 jaar vervaardigde zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde, of vanwege ermee verbonden geschiedkundige herinneringen'. Bij de aanwijzing van archeologische monumenten speelde 'betekenis voor de wetenschap' altijd een grote rol. Het criterium 'schoonheid' werd van toepassing geacht op in het landschap zichtbare, 'beleefbare' relictten zoals grafheuvels, hunebedden en terpen.

¹ Deeben & Groenewoudt 2005; Deeben et al. 2005.

² Langereis 2007.

³ Eickhoff 2007.

⁴ Eickhoff 2007.

⁵ Groenewoudt 1994.

Om overzichten te bieden van bekende en gaaf veronderstelde archeologisch terreinen werden in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) zogenaamde ‘meldingskaarten’ gemaakt.⁶ Door grootschalige veldkarteringen werden vooral in de periode 1980-1990 veel nieuwe vindplaatsen ontdekt. Deze vindplaatsen werden nog niet systematisch gewaardeerd. Het geheel aan (mogelijk) archeologisch waardevolle terreinen, dat voorheen op de meldingskaarten stond, werd vanaf de jaren 80 gedocumenteerd in het Centraal Monumenten Archief (CMA).

De ondertekening van het Verdrag van Valetta (‘Malta’) in 1992 bracht een grote verandering teweeg in het denken over archeologische waarde. Dit verdrag ziet ‘the archaeological Heritage as a source of the European collective memory’. Conform het verdrag van ‘Malta’ (art. 5-iv⁷) wordt zo veel mogelijk gestreefd naar behoud *in situ* (in de bodem) ten behoeve van toekomstig onderzoek. Deze benadering verschilt fundamenteel van de ‘traditionele’, wetenschappelijke, motivering van archeologiebeoefening namelijk ‘het verwerven van inzicht in menselijke samenlevingen in het verleden’. Deze andere benadering is van invloed op de omgang met deze waarden. Veel actuele meningsverschillen over archeologische waardering en vooral ook de effectiviteit van inventariserend veldonderzoek zijn terug te voeren op deze twee fundamenteel verschillende benaderingen. Tegelijkertijd drong in de archeologische erfgoedzorg steeds meer het besef van schaarste door. Vooral door het intensieve gebruik van de grond in Nederland wordt de totale archeologische ‘voorraad’ snel kleiner. Ook opgraven is onomkeerbaar, het leidt tot vernietiging van het object van onderzoek.

Vanaf 1993 is door de toenmalige ROB (thans RCE) in samenwerking met de provincies gewerkt aan de vervaardiging van (digitale) Archeologische Monumenten Kaarten (AMK) om alle bekende archeologische vindplaatsen op basis van de beschikbare gegevens in te delen in drie categorieën: zeer hoge waarde, hoge waarde of lage waarde, en vervolgens te ontsluiten. Onder de terreinen met zeer hoge waarde bevinden zich ook de wettelijke beschermde terreinen. In navolging van deze kaart heeft tegenwoordig elke provincie een cultuurhistorische waardenkaart waarop ook archeologisch waardevolle terreinen staan aangegeven. De Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz 2007) heeft ervoor gezorgd dat ook gemeenten cultuurhistorische waardenkaarten zijn gaan maken. Indien er gemeentelijke archeologische monumenten aanwezig zijn worden deze toegevoegd aan de AMK terreinen.

In de nota cultuurbehoud (1992) werd nadrukkelijk de wens geuit te komen tot een selectief beschermingsbeleid, ook voor wat

betreft het archeologische erfgoed. Daarom is binnen het kader van het Deltaplan voor het Cultuurbehoud in 1994 een waarderingsystematiek voor archeologisch erfgoed ontwikkeld.⁸ Vanaf 2001 maakt deze systematiek deel uit van de Kwaliteitsnorm voor de Nederlandse Archeologie (KNA), die op haar beurt in 2007 is verankerd in de Wet op archeologische monumentenzorg (Wamz).

De bekende archeologische relicten vormen slechts een klein deel van wat werkelijk in de bodem aanwezig is.⁹ Een belangrijke ingang voor de omgang met dit onbekende deel van het archeologisch erfgoed en de beïnvloeding van de ruimtelijke planvorming, is de ontwikkeling van voorspellingsmodellen.¹⁰ Vanaf 1997 is de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) ontwikkeld, een invloedrijk landsdekkend model.¹¹ Deze kaart reflecteert voorspellingen die gebaseerd zijn op statistische analyses van de relatie tussen bekende vindplaatsen en specifieke combinaties van landschapskenmerken. Op basis van de ratio tussen verwachte en geobserveerde vindplaatsaantallen, zijn drie indicatieve verwachtingsklassen gedefinieerd: laag, midden en hoge verwachting, die met verschillende kleuren zijn weergegeven. De IKAW, en soortgelijke verwachtingsmodellen voor kleinere gebieden, zijn vaak zeer effectief gebleken als het gaat om het inschatten van de aanwezigheid van archeologische overblijfselen en daarmee samenhangend noodzakelijk prospectief en waarderend onderzoek zodat afwegingen in het planvormingsproces gemaakt kunnen worden.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat het belang van archeologische overblijfselen aanvankelijk uitsluitend werd afgemeten aan hun wetenschappelijke en ‘opvoedkundige’ betekenis. Pas vanaf het begin van de 20e eeuw en vooral vanaf omstreeks 1990 ontwikkelde zich een tweede perspectief op archeologische waarde, namelijk dat van archeologie als gemeenschappelijk cultureel erfgoed, erfgoed dat zoveel mogelijk voor de toekomst behouden dient te blijven. Het maken van landelijke overzichten van archeologisch waardevolle terreinen (vanaf de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw) kreeg steeds meer dit tweede oogmerk. Omdat een groot deel van het archeologisch erfgoed nog niet is opgespoord, werden tegelijkertijd modellen ontwikkeld om de aanwezigheid van waardevol archeologisch erfgoed te voorspellen, zodat daar rekening mee gehouden kan worden. Dit laatste, het maken van archeologische verwachtingskaarten is een internationaal gezien bijzondere karakteristiek van de Nederlandse (archeologische) erfgoedzorg. Vanaf 1994 is een breed gedragen waarderingsystematiek tot stand gekomen waarin een verbinding wordt gelegd tussen maatschappelijke en wetenschappelijke waarde. Deze systematiek is sinds 2007 wettelijk verankerd in de Monumentenwet 1988, via de Wamz.

⁸ Groenewoudt 1994; Deeben et al. 1999.

⁹ Deeben et al. 2005.

¹⁰ Kohler 1988, 33; Deeben & Groenewoudt 2005.

¹¹ Deeben et al. 1997, 2002; Deeben (red.) 2008.

⁶ Deels ontleend aan Zoetbrood & Van Rooijen 2006.

⁷ Europees Verdrag inzake bescherming van het archeologisch erfgoed (16-01-1992)

Actoren en beleidscontext van het waarderen

Na de in werking treding van Wamz wordt, mede door de decentralisering in de ruimtelijke ordening, de verantwoordelijkheid voor het proces van de archeologische monumentenzorg voor een belangrijk deel bij de gemeenten neergelegd en daarmee ook de verantwoordelijkheid voor het meewegen van archeologische waarden in besluiten. De Wamz werkt door in het bestemmingsplan en het daaraan gekoppelde vergunningstelsel (art 15,17,19 WRO); de bouwvergunning, de aanlegvergunning, de vrijstelling WRO en de sloopvergunning in het beschermde stads en dorpsgezicht (nu alle vervangen door de omgevingsvergunning). Daarnaast werkt de WAMZ door in de milieu effect rapportage.

De rol van de gemeente

Gemeenten zijn verplicht om een eigen archeologiebeleid op te stellen. De meeste gemeenten hebben dit al gedaan of zijn er mee bezig. Daar waar nog geen eigen gemeentelijk beleid is ontwikkeld, moet het provinciale beleid gevolgd worden. Eind 2007 – het jaar van de invoering van de WAMZ – had al 42% van de gemeenten een eigen archeologische beleidskaart en/of een eigen beleidsnota voor de archeologie (Erfgoedbalans 2009). Recente getallen zijn niet beschikbaar, maar de indruk is dat alle gemeenten bezig zijn met het ontwikkelen van beleid en/of een beleidskaart. De provincies hebben allemaal al veel langer eigen beleid. De waterschappen hebben dit nog geen van allen, maar zijn dit, omdat de ruimtelijke ordening via de gemeenten verloopt, ook niet verplicht.

In de Monumentenwet 1988 (wijziging 2007) (art. 38a) is vastgelegd dat ook met archeologische verwachtingen rekening gehouden moet worden. De plicht om archeologie in beleid en bestemmingsplannen op te nemen heeft veel gemeenten aangespoord om gemeentelijke archeologische verwachtingskaarten te laten maken. Concreet betekent dit dat een inventarisatie van de bekende en verwachte archeologie binnen het bestemmingsplan gebied wordt gemaakt. Bij het maken van deze kaarten worden door de uitvoerende – meestal commerciële – partijen natuurlijk ook keuzes gemaakt. Dit gebeurt al wanneer men besluit welke bronnen te gaan raadplegen voor het maken van de kaarten. De RCE heeft daarvoor een richtlijn ontwikkeld, die vaak gevolgd wordt. De gemeente bepaalt vervolgens op welke wijze de verwachtingskaart wordt vertaald in beleid. De zwaarte van de eisen die gemeenten op grond van dat beleid aan vergunningen stellen verschilt.

Daarnaast zijn er gemeenten die een aanvullend eigen selectiebeleid hebben ontwikkeld. Dat houdt in dat ze de uitkomsten van een waarderend onderzoek nog eens extra aan hun eigen agenda toetsen. Die agenda kan inhoudelijk, maar ook vooral politiek bepaald zijn. De toetsing aan hun selectiebeleid leidt soms tot het uitsluiten van archeologische resten uit een specifieke periode of van een bepaald type archeologische vindplaatsen.

Archeologie en ruimtelijke planvorming

Bij vergunningaanvragen, die als gevolg van het gemeentelijke beleid noodzakelijk zijn, kan het overleggen van een archeologisch onderzoeksrapport met waardering vereist zijn. Behalve de gemeente hebben ook andere vergunningverlenende instanties zoals provincie (ontgrondingvergunning) en de waterschappen (waterwet) de mogelijkheid om voorwaarden te stellen ten aanzien van archeologie.

De initiatiefnemer van een plan dat ingrepen in de bodem met zich meebrengt zal, indien er voorwaarden ten aanzien van de archeologie in de vergunningen of in het bestemmingsplan zijn opgenomen, zelf het inventariserende en waarderende onderzoek moeten laten uitvoeren. Daarmee initiëren de gemeenten als bevoegd gezag het meeste waarderende onderzoek. Rijk (vooral via RWS), provincies en – in beperkte mate - waterschappen spelen een soortgelijke rol.

Het inventariserende onderzoek moet worden uitgevoerd aan de hand van een plan van aanpak, en het waarderende (meestal gravende) onderzoek aan de hand van een goedgekeurd programma van eisen (PVE). Daarin worden voorwaarden gesteld waaraan het onderzoek dient te voldoen. Een PVE moet door een senior archeoloog worden geschreven en door een andere senior archeoloog worden goedgekeurd. Zij bepalen dus, aan de hand van de eerder verzamelde gegevens, waarop het onderzoek zich moet richten en hoe het uitgevoerd dient te worden. De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) is daarbij een hulpmiddel.

De waardering wordt in de meeste gevallen uitgevoerd door een gecertificeerd commercieel archeologisch bedrijf. Het rapport gaat dan via de ‘verstoorder’, naar diegene die beslist over de vergunningaanvraag. Meestal dus de gemeente, minder vaak andere overheden.

Veel gemeenten beschikken niet over voldoende inhoudelijke expertise om de archeologische onderzoeksresultaten te beoordelen. In Nederland hebben ruim 40 gemeenten een gemeentelijk archeoloog of een archeologische dienst. Gemeenten die niet beschikken over eigen archeologen maken gebruik van de kennis bij erfgoed steunpunten, regionaal archeologen, provinciaal archeologen of commerciële bedrijven. Deze partijen toetsen vaak het rapport en adviseren dan de gemeente.

De ‘verstorende’ partij heeft zelf meestal ook geen kennis over archeologie en het archeologisch-planologisch proces. Daarom huren vooral grote partijen vaak een eigen adviseur in. Niet zelden ontstaat er een onderhandelings situatie waarin verschillende inzichten tot één advies worden gesmeed.

De gemeente (of andere verantwoordelijke overheid) besluit vervolgens, op basis van het onderzoeksrapport met selectie advies en eventueel toegevoegde adviezen en waarderings

van andere partijen, of de archeologie behoudenswaardig is of niet. Dit gebeurt dus aan de hand van het eigen (selectie)beleid. Meegewogen wordt zowel de waardering als het draagvlak onder de bevolking.

Wanneer de archeologische vindplaatsen behoudenswaardig worden geacht, kan dit leiden tot plaanpassing waarbij de archeologie wordt vrijgehouden en/of door mitigerende maatregelen wordt gespaard. Of – en dat is regelmatig – het leidt tot het opgraven van de archeologische resten. Als de archeologische resten niet behoudenswaardig worden geacht, of als ze niet passen binnen het beleid, zal men besluiten dat geen vervolg onderzoek noodzakelijk is. Soms wordt besloten om de verstorende werkzaamheden te laten begeleiden. Dit kan echter alleen in specifieke situaties.

Wanneer andere overheden de beslissingen over de omgang met de archeologie moeten nemen, wordt in principe hetzelfde systeem gevolgd. Kennis- en abstractieniveau, belangen etc. kunnen dan natuurlijk afwijken van die op het gemeentelijk niveau.

De rol van het rijk

Wanneer er rijksprojecten worden uitgevoerd zal de RCE, namens de minister, de rijkspartners adviseren over de omgang met de archeologie. De waardering wordt ook dan meestal door commerciële bedrijven uitgevoerd, maar de RCE toetst de PVE's en de rapporten en stelt de selectie adviezen mede samen.

Naast het Ruimtelijk ordeningsproces is er ook nog de Monumentenwet 1988. De Monumentenwet 1988 biedt de minister de mogelijkheid om wettelijk beschermde monumenten aan te wijzen. In het kader hiervan, en het daaraan gekoppelde vergunningen traject, wordt door de RCE in beperkte mate waarderend onderzoek uitgevoerd.

Terreinen waaraan een hoge cultuurhistorische waarde is toegerekend worden erkend als archeologisch erfgoed van nationaal belang en kunnen op voordracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) door de minister worden aangewezen als rijksmonument. Nederland kent anno 2011 circa 1420 archeologische rijksmonumenten, op het land en onder water. Hoewel daar wel naar gestreefd wordt, is de huidige lijst van archeologische rijksmonumenten nog zeker geen representatieve afspiegeling van al het archeologisch erfgoed (vindplaatsen) in Nederland. De RCE heeft een meerjarig aanwijzingsprogramma opgesteld om dit te verbeteren.

Werkwijze en eindproducten van het waarden

Archeologische resten worden in Nederland bij ruimtelijke ontwikkelingen door professionals gewaardeerd om vast te stellen of ze 'behoudenswaardig' zijn. Is dat het geval dan komt de vindplaats in aanmerking voor behoud (wat de voorkeur heeft) of opgraving. Anticiperend op ruimtelijke ontwikkelingen besteedt de archeologische erfgoedsector veel aandacht aan het ontwik-

kelen van modellen om de aanwezigheid van nog onontdekt archeologisch erfgoed te voorspellen. Bovendien zijn circa 13.000 bekende archeologisch waardevolle terreinen aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart (AMK).

Voor inventariserend onderzoek en waardstelling van archeologische vindplaatsen bestaan een vaste en wettelijk verankerde procedure en methodiek (zie 1.2). Beide worden beschreven in de kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA).¹² Nog in ontwikkeling is een vergelijkbare waarderingsystematiek voor grotere gebieden met archeologische resten. De KNA heeft tevens een stevig stempel gedrukt op de integrale (cultuurhistorie brede) waarderingsystematiek voor m.e.r. en MKBA¹³.

De KNA biedt een uniforme werkwijze die algemeen wordt toegepast. Op deze wijze draagt de KNA in belangrijke mate bij aan zowel een zorgvuldige omgang met archeologisch erfgoed in de ruimtelijke planvorming als de aanwijzing van rijksmonumenten. De KNA-waarderingsystematiek staat los van het schaalniveau en het doel waarmee gewaardeerd wordt.

De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) voor archeologische vindplaatsen

Deze landelijke kwaliteitsnorm bepaalt dat de volgende stappen doorlopen moeten worden:

- inventariseren (bureau- en veldonderzoek);
- waarden (waaronder het waarderend veldonderzoek valt);
- selecteren van behoudenswaardige vindplaatsen door behoud in-situ (ter plekke) dan wel ex-situ (opgraven en conserveren).

Een belangrijk uitgangspunt bij de afweging om een archeologische vindplaats te behouden, is of de kwaliteit van de relictten nog garant staat voor zinvolle reconstructies van het verleden, zowel vanuit wetenschappelijk als maatschappelijk oogpunt. Hieronder worden de eerste twee stappen nader toegelicht. De laatste stap (selectie) is mede een beleidsafweging en volgt op het proces van het waarden.

Doordat archeologisch erfgoed – anders dan ander erfgoed – vaak in de bodem verscholen ligt, is er van veel archeologische verschijnselen onvoldoende bekend om een onderbouwde waardstelling mogelijk te maken. Daarom vraagt een verantwoorde waardstelling meestal om grondig onderzoek, zowel in de vorm van bureauonderzoek als (inventariserend) veldonderzoek. Tijdens het bureauonderzoek worden de reeds beschikbare gegevens geïnventariseerd en beoordeeld. Bureauonderzoek is primair gericht op het beoordelen van 'inhoudelijke kwaliteit' (zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde, representativiteit). In aanvulling hierop is vrijwel altijd veldonderzoek nodig. Dat is er primair op gericht om de fysieke aspecten van een vindplaats in

¹² SIKB 2010

¹³ Witteveen & Bos 2008

relatie tot haar bodemkundige context te registreren. Dit is noodzakelijk om uitspraken te kunnen doen over 'kwaliteit' (gaafheid en conservering). Een afgeleid doel kan zijn het verzamelen van informatie die het mogelijk maakt de mogelijkheden tot behoud *in situ* (in de bodem) te beoordelen, met andere woorden het perspectief op duurzaam behoud. Meestal gaat het om een combinatie van booronderzoek en kleinschalig gravend onderzoek.

In stedelijk gebied is de inventarisatie in de praktijk vaak gecompliceerder. Ruimte voor inventariserend veldonderzoek is vaak beperkt, stedelijke gebieden vallen grotendeels buiten de Indicatieve kaart Archeologische Waarden (IKAW) en andere verwachtingskaarten zijn nog niet voor alle stedelijke gebieden beschikbaar. Ook is de economische druk op de grond vaak hoog. Bovendien zijn archeologische en cultuurhistorische resten in steden vaak letterlijk boven op elkaar gestapeld. Voor de ligging van de archeologisch belangrijke binnensteden, kan de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) als basis dienen.

Voor de waardstelling van archeologische vindplaatsen wordt één algemeen erkende methode toegepast, die is vastgelegd in de KNA. Daarnaast is er een archeologische waarderingsystematiek voor gebieden ontwikkeld, die is geënt op de waarderingsystematiek voor vindplaatsen. Tot slot is er een waarderingsystematiek voor m.e.r. en MKBA waarin archeologisch erfgoed samen met ander erfgoed wordt gewaardeerd.

Een essentieel onderscheid bij de waardering van archeologische vindplaatsen is dat tussen:¹⁴

- Archeologische resten in de bodem ('onzichtbare' archeologie). Deze categorie is primair van belang als unieke bron van informatie voor toekomstige geschiedschrijving (informatiewaarde),
- Archeologische resten in het landschap ('zichtbare' archeologie'/ archeologische landschapselementen). Behalve als informatiebron wordt deze categorie van belang geacht omdat ze een zichtbare herinnering aan vroegere culturen vormen, het verre verleden van Nederland beleefbaar maken (combinatie informatiewaarde/belevingswaarde) en de beste mogelijkheden bieden voor het stimuleren van een verantwoorde omgang met het cultureel erfgoed.

De methode van de KNA kent drie hoofdcriteria, die nader onderverdeeld zijn:

1. beleving;
2. fysieke kwaliteit;
3. inhoudelijke kwaliteit.

Waarderingscriteria Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) voor archeologische vindplaatsen,

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1994.

1. Beleving:

- schoonheid;
- herinneringswaarde.

2. Fysieke kwaliteit:

- gaafheid;
- conservering.

3. Inhoudelijke kwaliteit:

- zeldzaamheid;
- informatiewaarde;
- ensemblewaarde;
- representativiteit.

Hieronder worden de waarderingscriteria toegelicht.

Waardering op belevingsaspecten

De belevingswaarde van een archeologisch monument wordt getoetst op basis van twee criteria: 'schoonheid' en 'herinneringswaarde'. Bij 'schoonheid' gaat het vooral om zichtbare vindplaatsen.

De *schoonheid* is de esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologisch monument, die in de zichtbaarheid van de vindplaats tot uiting komt.

De *herinneringswaarde* is de 'herinnering' die het archeologisch monument oproept over het verleden.

Waardering op fysieke criteria

De fysieke kwaliteit wordt bepaald door de mate waarin archeologische overblijfselen nog intact en in hun oorspronkelijke positie aanwezig zijn. Onderscheid wordt gemaakt tussen de *gaafheid* en *conservering*. Bij het criterium gaafheid moet ook de stabiliteit van de fysieke omgeving in beeld worden gebracht; met name onder water kan de gaafheid van een vindplaats door natuurlijke processen (met name stromingen) snel veranderen.

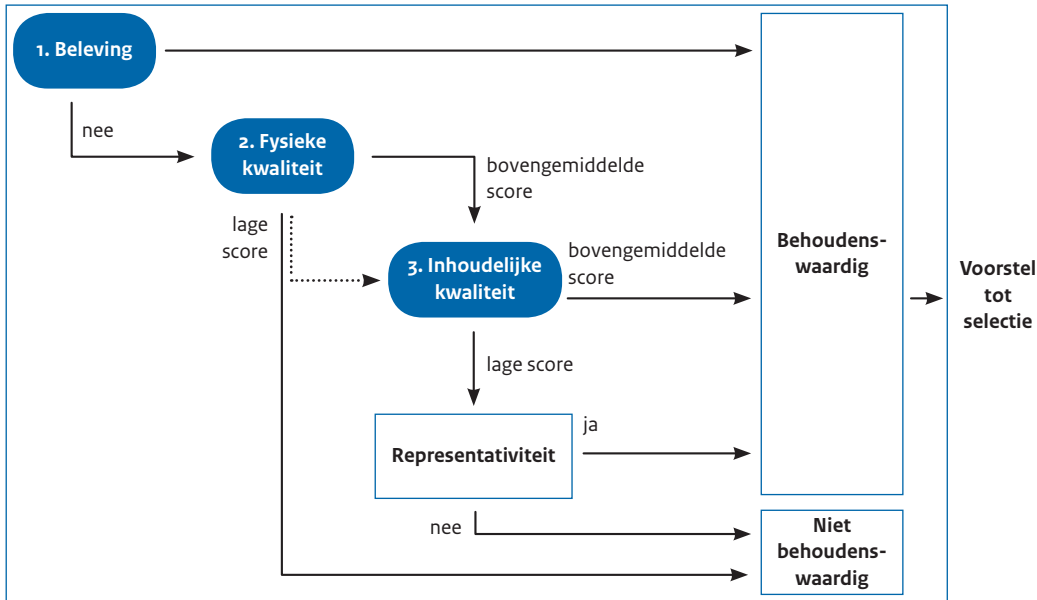
Gaafheid is de mate van het niet-verstoord zijn en de stabiliteit van de fysieke omgeving.

Met *conservering* wordt de mate bedoeld waarin archeologisch vondstmateriaal bewaard is gebleven.

Waardering op inhoudelijke criteria

Als de bovenstaande stappen in het proces van waardering zijn doorlopen, staat vast welke archeologische vindplaatsen behoudenswaardig zijn op basis van hun fysieke toestand. Vervolgens komt de waardering op basis van inhoudelijke kwaliteit. Inhoudelijke kwaliteit wordt afgemeten aan vier criteria, te weten: zeldzaamheidswaarde; informatiewaarde; ensemblewaarde en representativiteit.

¹⁴ ROB 2005.

- De zeldzaamheid is de mate waarin een bepaald type monument schaars is (of is geworden) voor een periode of in een gebied.
- De informatiewaarde is de betekenis van een monument als bron van kennis over het verleden.
- De ensemblewaarde (of contextwaarde) is de meerwaarde die aan een monument wordt toegekend, vanwege de archeologische- en landschappelijke context.
- De representativiteit is de mate waarin een bepaald type monument karakteristiek is voor een periode, dan wel een gebied.

De waardering verloopt getrapt, zoals aangegeven in onderstaand stroomschema. Eerst wordt beoordeeld of de vindplaats vanuit de belevingswaarde behoudenswaardig is, vervolgens op basis van zijn fysieke en/of inhoudelijke kwaliteiten en de representativiteit. Deze criteria zijn in de KNA verder geoperationaliseerd in parameters, met handreikingen voor de waardering van bijvoorbeeld de fysieke kwaliteiten uitgesplitst per archeoregio (waarbij bijvoorbeeld de conserveringstoestand van een locatie wordt vergeleken met die van vergelijkbare sites). Voor ieder criterium kan een score 'hoog', 'middel' en 'laag' worden toegekend (met respectievelijk 3, 2 en 1 punt). Zie voor meer informatie over deze methodiek www.sibk.nl.

In stedelijk gebied worden dezelfde criteria toegepast. Als gevolg van de complexiteit van inventariserend onderzoek in binnenstedelijke gebieden en de stapeling aan archeologische en cultuurhistorische resten wordt er meestal vanuit gegaan dat historische binnensteden een samenhangend conglomeraat van archeologische waarden herbergen en dus in principe behoudenswaardig zijn.

Vanuit het perspectief van de archeologische monumentenzorg zijn voor het beoordelen van de waarde op inhoudelijke criteria (zeldzaamheid, informatie- en ensemblewaarde) twee publicaties

van belang, de Erfgoedbalans en de Nationale Onderzoeksagenda Nederlandse Archeologie (NOaA). De Erfgoedbalans uit 2009¹⁵ geeft feitelijke informatie met betrekking tot voorraad, staat en bedreiging van het Nederlandse archeologische erfgoed, landsdekkend en per 'archeoregio'.¹⁶ De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA)¹⁷ geeft sinds 2009 voor heel Nederland per regio en periode overzichten van de stand van kennis, kennislacunes en de belangrijkste vragen voor toekomstig onderzoek. In navolging van dit initiatief volgen provincies met regionale onderzoeksagenda's (Oa's).

De kwaliteitsnorm archeologische gebieden¹⁸

De afgelopen jaren is de behoefte gegroeid om niet alleen vindplaatsen archeologisch te waarderen, maar ook hele gebieden. Dat maakt het mogelijk om bredere verbanden te onderzoeken (en leren begrijpen), zoals:

- synchrone en diachrone relaties tussen archeologische verschijnselen onderling én tussen die verschijnselen en (de ontwikkeling van) het omringende landschap;
- perifere activiteitsgebieden/activiteiten met een geringe archeologische neerslag;
- de relaties tussen intensief en extensief door de mens gebruikte delen van het landschap.

Om dit binnen de Archeologische Monumentenzorg-cyclus mogelijk te maken heeft de RCE in 2008 een pragmatische methodiek ontwikkeld, die aansluit op de KNA methodiek voor het waarderen van archeologische vindplaatsen. Het is de bedoeling de methodiek op te nemen in de KNA. Momenteel doorloopt de methodiek een testfase.

¹⁵ RCE 2009

¹⁶ ROB 2002. Nederland is opgedeeld in 17 archeoregio's.

¹⁷ RCE 2009b.

¹⁸ Van Rooijen 2008.

Anders dan bij vindplaatsen wordt bij de waardstelling van gebieden uitgegaan van een centrale vraagstelling, die het mogelijk maakt ook gebieden mee te nemen die geen archeologische vindplaatsen bevatten, maar wel relevant kunnen zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Wel moeten in het gekozen gebied een of meer archeologische vindplaatsen bekend zijn en moeten de verschijnselen met elkaar samenhangen.

Voor het waarderen van een gebied worden eerst de daarin aanwezige sites geïnventariseerd en gewaardeerd volgens het KNA-protocol voor vindplaatsen (zie boven). Daarna wordt het archeologische gebied als geheel gewaardeerd. In grote lijnen worden daarbij dezelfde criteria en stappen gebruikt als bij archeologische vindplaatsen, met als belangrijkste uitzondering dat de belevingswaarden een veel minder prominente rol spelen dan bij archeologische vindplaatsen. Het criterium 'schoonheid' wordt niet toegepast, omdat de (potentiële) informatiewaarde leidend is (en dus niet schoonheid). De herinneringswaarde speelt slechts een secundaire rol en wordt pas na de waardering fysieke en inhoudelijke kwaliteiten vastgesteld. Voor meer informatie zie www.SIKB.nl

Handreiking Cultuurhistorie in MER/MKBA

De Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (respectievelijk: milieueffectrapportage en maatschappelijke kosten-baten analyse) is in 2008 opgesteld door adviesbureau Witteveen + Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere¹⁹. De Instrumenten m.e.r. en MKBA worden (verplicht) voor veel soorten projecten en plannen met ruimtelijke gevolgen ingezet. De effecten van die ingrepen op onder meer cultuurhistorie dienen in beeld te worden gebracht. Deze handreiking is bedoeld die informatie op verantwoorde, volwaardige en consistente wijze op te sporen en te presenteren. Aanleiding hiertoe was een evaluatie over de positie van cultuurhistorie in m.e.r.'s, waarin naar voren kwam dat die informatievoorziening erg uiteenlopend in kwaliteit en kwantiteit was. Voor de facetten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde wordt een drietal kwaliteiten in beeld gebracht: de beleefde kwaliteit, fysieke kwaliteit en de inhoudelijke kwaliteit. Elk van die kwaliteiten wordt aan de hand van de waarderingscriteria 'zichtbaarheid/herkenbaarheid, herinnerbaarheid, gaafheid, geconserveerdheid, zeldzaamheid, informativiteit, samenhangendheid en representativiteit' gemeten. Deze criteria zijn op hun beurt in een reeks 'operationele parameters' uitgewerkt. De kwaliteiten en criteria zijn ontleend aan de praktijk bij archeologie. Op grond van de waarderingscriteria kan een waardeschaal (scoretabel) voor inhoudelijke kwaliteit worden gemaakt. Kenmerkend voor de methode is de (nagenoeg) gelijkmatig geformuleerde kwaliteiten voor elk van de facetten (archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde en de onderbouwing van die kwaliteiten: ze worden alle op dezelfde

wijze gemeten. Er is nadrukkelijk sprake van een samenhangende systematiek en techniek van het waarderen, deze Handreiking is van alle initiatieven in dit overzicht de enige werkelijk geïntegreerde waardering.

¹⁹ <http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/publicaties?tekst=mer>

Gebouwd erfgoed

Marije de Heer Kloots de Korte en Aart de Vries, 25 september 2012

Definitie van het domein

Onder het gebouwde erfgoed worden gerekend onroerende, vervaardigde zaken waaraan cultuurhistorische (wetenschappelijke) waarden zijn toegekend. Daarbij kan het gaan om individuele gebouwde objecten (gebouwen, tuinmuren, grenspalen, etc.) of complexen van objecten die een inhoudelijke samenhang laten zien door bijvoorbeeld gebruik, architectuur of ontwerp. Wanneer het gaat om een 'gebouw' kan over het algemeen een in- en een exterieur worden onderscheiden. Een interieur is het samenstel van een of meer ruimten, de afwerking van wanden, vloeren en plafonds en de inrichting van die ruimten (roerende zaken). Exterieur, interieur en roerende goederen kunnen een samenhangend geheel vormen. De roerende zaken vormen, met uitzondering van de groep objecten die onder de Wet tot behoud van cultuurbezit vallen, geen wettelijk beschermd onderdeel van het gebouwde erfgoed. Onlosmakelijk aan een gebouw verbonden onderdelen of kunstuitingen, al dan niet in samenhang met het ex- of interieur ontworpen (bijvoorbeeld als onderdeel van een *Gesamtkunstwerk*), maken wel deel uit van het gebouwde erfgoed. Voorheen werden deze onderdelen ook wel aangeduid als 'nagelvast verankerd aan het gebouw'. Zo behoort ook de monumentale kunst tot hetgeen als gebouwd erfgoed wettelijk beschermd kan zijn, mits verankerd aan het gebouw. Dergelijke kunsttoepassingen worden vaak met het gebouw mee ontworpen, en vormen zowel visueel als fysiek een eenheid met het betreffende bouwwerk en dragen bij aan de betekenis en identiteit van het gebouw.²⁰ Zaken die niet op een dergelijke manier met het gebouwde erfgoed zijn verbonden, worden over het algemeen onder het roerende erfgoed gerekend.

Historische achtergrond van het waarderen

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw beleven de Nederlanden een belangrijke periode op het gebied van het herstel van oude bouwwerken. Na de vernielingen ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog, beleeft het land een episode van grote bloei en wederopbouw. In deze periode worden veel in de strijd verwoeste (dorps) kerken en kastelen herbouwd. Het op waardering gebaseerde beschermings- en instandhoudingsbeleid (voor zover daar in deze periode al sprake van was) richtte zich in eerste instantie op gebouwd erfgoed dat evident²¹ van (inter)nationaal belang was. In deze vroegste tijd bleef de waardering van historische bouwwerken voornamelijk beperkt tot kastelen en kerken. In deze periode lijken de ouderdom en geschiedkundige waarde van gebouwde objecten de belangrijkste waarderingscriteria te zijn.

In 1860 wordt door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam de *Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der vaderlandse kunst uit vroeger tijden*

opgericht.²² De oprichting van deze commissie was een eerste stap in de richting van gestructureerd waardstellend onderzoek om middels het verzamelen van kennis te komen tot waardering van - onder andere - het gebouwde erfgoed.

De grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg, advocaat Victor de Stuers, publiceerde in 1873 in *De Gids* zijn bekende kritische artikel 'Holland op zijn smalst'.²³ Hierin ageerde hij tegen het verval van het nationale cultuurbezit, en pleitte hij vurig voor de erkenning van Nederlandse monumenten als waardevol cultureel erfgoed.²⁴ De Stuers' publicatie leidde in 1875 onder andere tot zijn aanstelling als hoofd bij de nieuw opgerichte afdeling Kunst en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit particuliere initiatief gaf de aanzet tot een bemoeienis van de overheid op het gebied van monumentenzorg en ander cultureel erfgoed.²⁵

In de negentiende eeuw worden diverse oudheidkundige en lokale genootschappen opgericht, met als doel het behoud van (met name museale) roerende zaken te bevorderen. Dit uit zich onder andere in de oprichting van oudheidkamers. Daarnaast worden de discussies over waardering en behoud van gebouwen breder betrokken dan alleen onder intellectuelen: het publieke debat over voorkoming van sloop en verminking van waardevolle historische gebouwen (monumenten van geschiedenis en kunst) neemt in deze periode een voorzichtige aanvang. Zo wordt in 1899 de Nederlandsche Oudheidkundige Bond opgericht met het doel om de wettelijke monumentenbescherming te bevorderen. Een ander voorbeeld betreft de in 1911 - naar Duits voorbeeld - opgerichte Bond Heemschut.

In 1903 wordt onder leiding van De Stuers en Cuypers voor het eerst van overheidswege een commissie in het leven geroepen met als doel het nationale erfgoed te inventariseren en te waarderen. Deze commissie kreeg de naam *Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst*.²⁶ Het was op aandringen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond dat deze Rijkscommissie in het leven werd geroepen. De Rijkscommissie kreeg als belangrijkste taak het tot stand brengen van een reeks *Geïllustreerde beschrijvingen van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Dit kan worden beschouwd als een vorm van waardstellend

²² Victor de Stuers was correspondent van deze commissie. In 1842 was de Maatschappij ter Bevordering van de Bouwkunst begonnen met het uitgeven van 'Afbeeldingen van bestaande oude gebouwen'.

²³ De grote waarde en het tijdloze karakter van het opiniestuk 'Holland op zijn smalst' blijken onder andere uit het feit dat deze publicatie van De Stuers genoemd wordt in de Memorie van Toelichting bij de Monumentenwet van 1988. Meer dan 100 jaar na dato is dit stuk dus nog altijd actueel.

²⁴ Aanleiding was de verkoop van het uit het begin van de zeventiende eeuw daterende oxaal van uit Sint Jan in Den Bosch, dat men niet meer vond passen in het (neo)gotisch gerestaureerde interieur. Dit oxaal bevindt zich tegenwoordig in de collectie van het Victoria and Albert Museum in Londen.

²⁵ Mededeling Marieke Kuipers september 2010.

²⁶ J. Kalf was de secretaris van deze rijkscommissie.

²⁰ 'Monumentale kunst', Categoriele studie wederopbouw, p. 7.

²¹ Evident wil in dit geval zeggen dat de nationale betekenis zonder meer op grond van beschikbare vakliteratuur kon worden aangetoond: er zou daarom geen (diepgaand) vergelijkend selectieonderzoek meer nodig zijn. *Erfgoed in overvloed* 2000, p. 48.

onderzoek: het verzamelen van kennis en het opstellen van inventarissen. Met deze wetenschappelijk verantwoorde beschrijvingen zouden de belangrijkste historische gebouwen in Nederland in kaart gebracht worden: de per provincie opgezette *Voorloopige lijsten*²⁷, die de aanzet vormden voor de latere monumentenlijsten. Als uitgangspunt voor plaatsing op een voorlopige lijst werd de volgende begripsomschrijving gehanteerd: ‘alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagtekenend van voor 1850, die belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering’. Deze omschrijving kan gezien worden als een eerste formele vastlegging van (een vorm van) een gestandaardiseerd waarderingskader in Nederland. In de praktijk richtte deze waardering zich dus op de oudere bouwkunst, de monumenten van vóór 1850.

Vanaf het eerste kwart van de twintigste eeuw worden, meestal vanuit particulier initiatief, diverse nieuwe erfgoedinstanties in het leven geroepen. Zo wordt in 1923 vereniging ‘De Hollandsche Molen’ opgericht, die kennis bundelt over en aandacht besteedt aan de waardering van molens vanwege hun bijzondere betekenis voor het landschapsschoon en vanwege hun cultuurhistorische waarde. In 1932 volgt stichting ‘Menno van Coehoorn’ die militaire objecten en militaire structuren inventariseert en waardeert, inclusief Hollandse vestingsteden (zoals bijvoorbeeld de in 1675 versterkte vesting van Naarden). Na hen volgden nog vele andere. De kennis van deze organisaties draagt in belangrijke mate bij aan een cultuurhistorische waardestelling.

In 1954 vindt in Den Haag de ondertekening plaats van het *Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict*, kortweg aangeduid als het Cultuurgoederenverdrag. Dit was een begin van de internationale erkenning van de waarde van het nationale cultuurbezit. Het Cultuurgoederenverdrag heeft als uitgangspunt dat schade toegebracht aan culturele goederen (...) schade betekent aan het culturele erfdeel van de gehele mensheid.

In 1961 wordt de eerste Monumentenwet van kracht. Deze noemt het van rijkswege opstellen van een openbaar register van beschermde rijksmonumenten. Daarnaast verbiedt de wet het beschadigen en vernielen van een beschermd rijksmonument. Om invulling te geven aan een openbaar register gaat in 1961 een inventarisatie en waardering van het nationale gebouwde erfgoed van start, met als doel een verantwoorde selectie van rijksmonumenten.

In het jaar 1987 start het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Het MIP voorziet in een inventarisatie van de Nederlandse jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, met name door het verrichten van veldwerk, aangevuld met beperkt literatuuronderzoek. Het begrip ‘jongere bouwkunst’ dient daarbij

te worden uitgelegd in brede zin: onderzocht worden gebouwen, maar ook infrastructurele werken, installaties, begraafplaatsen, openbare parken en grotere stedenbouwkundige structuren, waaronder wijken.²⁸ Direct aansluitend op het MIP volgt het Monumenten Selectie Project (MSP), waarbinnen de geïnventariseerde objecten worden gewaardeerd en geselecteerd om te komen tot een voorstel voor wettelijke bescherming. Het is voor het eerst dat een dergelijk nieuw ontwikkeld, gedetailleerd inventarisatie- en waarderingsstelsel formeel wordt vastgesteld en door alle bestuurslagen van de overheid wordt toegepast.²⁹

Actoren en beleidscontext van het waarden

Gebouwd erfgoed wordt onder andere gewaardeerd om te kunnen komen tot een verantwoorde voorraad van rijks-, provinciale of gemeentelijk monumenten. In geval van rijksbescherming speelt het nationale belang van een object een doorslaggevende rol in de selectie.

In Nederland zijn er bijna 63.000 rijksmonumenten (stand 2012). Daarvan behoren enkele duizenden tot het groene erfgoed. Daarnaast kent Nederland rond de 40.000 gemeentelijke monumenten³⁰. De provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Drenthe hebben als enige een provinciale monumentenlijst.

Naast waardering ten behoeve van selectie en (wettelijke) bescherming wordt gebouwd erfgoed ook gewaardeerd als er sprake is van restauratie, vernieuwing, aanpassing en/of herbestemming. Een waardestelling die vooruitloopt op planvorming maakt het mogelijk vooraf vast te stellen waar een ingreep rekening mee moet houden. De vergunningprocedures voor ingrepen aan of wijzigingen van rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten zijn sinds 2010 wettelijk geregeld via de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo). Zoals elk besluit van een bestuursorgaan, vraagt de omgevingsvergunning om een deugdelijke motivering en belangenafweging tussen de cultuurhistorische en andere belangen (bijvoorbeeld het economisch belang van een eigenaar). Een cultuurhistorische waardestelling is echter niet wettelijk verplicht.

Wie waardeert?

In Nederland zijn veel verschillende partijen betrokken bij de waardering van gebouwd erfgoed. Binnen de overheid wordt zowel door het rijk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), provincies als gemeenten gewaardeerd. Dit gebeurt door erfgoeddeskundigen werkzaam bij de overheidsinstanties zelf, ten behoeve van bijvoorbeeld aanwijzing of selectie van monumenten maar

²⁸ *Erfgoed in overvloed 2000*, p. 48.

²⁹ Mede vanwege de gedecentraliseerde uitvoering van het project, werd een algemene handleiding opgesteld waarin de methode van inventariseren, waarden en selecteren werd beschreven, om een bepaalde vorm van standaardisatie in omschrijving te kunnen bewerkstelligen. Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst, Zeist 1991.

³⁰ Dit is een globale schatting; kijken we naar afzonderlijke rijksmonumentennummers, dan bevat het register 61.037 objecten, zie Erfgoedbalans 2009, p. 55.

²⁷ Naast de 11 provinciale voorlopige lijsten, werd er ook een lijst voor Amsterdam opgesteld.

ook door adviesbureau's en welstandsorganisaties als het Gelders Genootschap, het Oversticht en het Drents Plateau of door gespecialiseerde (commerciële) bureaus.

Daarnaast zijn er landelijke of lokale particuliere organisaties die onderzoek verrichten en inventarissen opmaken, meestal om bij overheden en eigenaren belangstelling te wekken voor behoud en bescherming van (bedreigd) erfgoed. Voorbeelden van dergelijke landelijk opererende instanties zijn de bond Heemschut, het Cuypersgenootschap, de Molenstichting en DOCOMOMO. Ook op lokaal niveau zijn organisaties actief, zoals bijvoorbeeld het Historisch Genootschap Roterodamum en industriële erfgoedstichtingen als SIED (Deventer) en Stiel (Leiden). Ook de kennis van lokale historische kringen en verenigingen kan bijdragen aan waarderings- en selectieprojecten.

Ten behoeve van wijzigingsplannen van monumenten of andere waardevolle gebouwde objecten, wordt vaak een waardestellend, cultuurhistorisch onderzoek verricht. Dit met name om te kunnen beoordelen hoe een ingreep rekening houdt met of inspeelt op de monumentale waarden van een object. Een dergelijk onderzoek wordt bij voorkeur niet uitgevoerd door een bij de aanvraag betrokken architect. Dit om de objectiviteit van het onderzoek te garanderen.³¹

Een degelijk onderzoek is niet verplicht. Er is geen (formeel) bepaalde instantie of instelling die aangeeft of een waardestellend onderzoek naar gebouwd erfgoed wel of niet deugdelijk is verricht en of de inhoud ervan juist is.³² Wel beoordeelt het bij een omgevingsvergunning betrokken bevoegd gezag (meestal de gemeente) of de eventueel bij een aanvraag gevoegde waardestelling voldoet met betrekking tot het aangeleverde plan. In het kader van de procedure wordt advies gevraagd aan het rijk, de gemeentelijke adviescommissie en soms de provincie. Bij gebrek aan een waardestellend onderzoek zullen zij op basis van bestaande kennis een waardestelling maken zonder waardestellend onderzoek.

Werkwijze en eindproducten van het waarden

Anno 2012 bestaat op hoofdlijnen consensus over de wijze waarop gebouwd erfgoed door erfgoeddeskundigen gewaardeerd kan worden. Hoewel er geen sprake is van één algemeen vastgestelde of (wettelijk) erkende waarderingsmethodiek door alle betrokken partijen, blijken de waarderingscriteria uit het MSP nog altijd het meest bruikbaar. Om die reden worden deze criteria nog altijd toegepast. In de praktijk worden de MSP-criteria nog wel eens aangepast om ze te kunnen gebruiken voor specifieke groepen objecten of structuren.

Waardstellend onderzoek Monumenten Inventarisatie Project (MIP)

In het MIP worden voor selectie in aanmerking komende objecten en structuren geïnventariseerd, waarbij het accent ligt op het veldwerk. Vanwege de grote aantallen objecten beperkte dit veldwerk zich tot het exterieur, voor zover zichtbaar vanaf de openbare weg. De bevindingen van het onderzoek ter plaatse werden vervolgens aangevuld met beperkt archief- en literatuuronderzoek. De gegevens uit het MIP zijn opgenomen in een databank met object- en gebiedsbeschrijvingen. Hierna volgde het MSP, waarin specifieke waarden aan de geïnventariseerde objecten en structuren werden toegekend om te kunnen komen tot een selectie van rijksmonumenten.

Waarderingscriteria Monumenten Selectie Project (MSP)

Voor het decentraal georganiseerde MSP werden in de jaren negentig van de twintigste eeuw handleidingen opgesteld met daarin criteria voor de waardestelling van jongere bouwkunst en stedenbouw. In de meeste gevallen zijn het de MSP-criteria die als basis worden gebruikt door de verschillende instanties en personen die bij waardering van gebouwd erfgoed betrokken zijn.

Uit het MSP komt de eerste formeel vastgelegde waarderingsmethodiek voor gebouwd erfgoed voort. Nieuw is daarin de aandacht voor de cultuurhistorische waarde van het gebouwde erfgoed waaronder nu ook de historisch-geografische en sociaal-economische context bedoeld wordt (voorheen was de term 'volkskundige waarde' gangbaar). Dit is van belang om óók objecten mee te kunnen wegen die niet enkel als 'monument van geschiedenis en kunst' gewaardeerd kunnen worden - een belangrijk gegeven voor de periode waarin Nederland industrialiseerde. Ook zijn industriële (bijvoorbeeld fabrieksgebouwen) en waterstaatkundige erfgoederen (bijvoorbeeld sluiscomplexen) in het MSP gewaardeerd.³³ Er wordt een set waarderingscriteria opgesteld voor de jongere bouwkunst en een separate set voor de jongere stedenbouwkunst.

³¹ Dit uitgangspunt is ook vermeld in de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*.

³² Binnen de TU Delft wordt momenteel een onderzoek verricht naar het waarden van cultuurhistorisch erfgoed, door Ch. van Emstede

³³ Krabbe 1997, p. 45-50.

Waarderingscriteria Monumenten Selectie Project (MSP) gebouwd en groen erfgoed

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980.

Cultuurhistorische waarden

- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling (en);
- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling;
- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.

Architectuurhistorische waarden

- bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
- bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of de ornamentiek;
- belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur (onderdelen).

Ensemblewaarden

- betekenis van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationaal belang is;
- bijzondere betekenis van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad, dorp of wijk;
- bijzondere betekenis van het complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/ voorzieningen;
- bijzondere betekenis van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of bodemgesteldheid.

Gaafheid/Herkenbaarheid

- belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur;
- belang van het complex wegens de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, en tuinaanleg e.d.);
- belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorps- of landschappelijke omgeving.

Zeldzaamheid

- belang van het object/complex wegens architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid, eventueel verbonden met een bijzondere ouderdom;
- uitzonderlijk belang van het object/complex wegens één of meer van de onder I t/m IV genoemde kwaliteiten.

Elk van de deelwaarden wordt getoetst aan de hand van de criteria gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid.

Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek

In 2009 worden de geactualiseerde Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek gepubliceerd vanuit een samenwerkingsverband tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, het Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst. De Richtlijnen stelt dat cultuurhistorie in de fysieke omgeving zich op drie niveaus manifesteert: in het bodemarchief (archeologie), in het cultuurlandschap en in het bouwkundig erfgoed (gebouwen en

structuren). Toegelicht wordt hoe bouwhistorisch onderzoek op al deze niveaus kan worden ingezet en toegepast.

De van oudsher meest gebruikelijke toepassing is uiteraard die van het onderzoek naar afzonderlijke gebouwen, waarbij de hieruit voortkomende 'waardestellingen' als uitgangspunt voor wijziging van een gebouw genomen kunnen worden. Daarnaast kunnen de uitkomsten van bouwhistorisch onderzoek een bijdrage leveren aan het definiëren van onze voorraad gebouwd erfgoed het maken van selecties ten behoeve van bijvoorbeeld monumen-

tenlijsten. Ook wordt de uitkomst van bouwhistorisch onderzoek gebruikt voor het opstellen van waarde- en verwachtingskaarten van gebieden ten behoeve van de omgang met het erfgoed. In 2011 hebben onder andere Alkmaar, Amsterdam, Den Bosch en Groningen gemeentelijke bouwhistorische verwachtingskaarten opgesteld, die inzichtelijk maken waar nader bouwhistorisch onderzoek bij planontwikkeling gewenst is.

De Richtlijnen gaan uit van verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek, zoals bijvoorbeeld de bouwhistorische inventarisatie, de bouwhistorische opname (inclusief de wat minder diepgaande varianten 'bouwhistorische verkenning' of 'quick scan') en de bouwhistorische ontleding. De inventarisatie beperkt zich meestal tot een beoordeling van het object vanaf de buitenkant. Bij een opname wordt daarnaast ook de bouw- en gebruiksgeschiedenis van een object belicht. In dit geval wordt het object van binnen en buiten onderzocht. Een ontleding is de meest uitgebreide variant, waarin vaak ook lokaal destructief onderzoek wordt uitgevoerd. Een bouwhistorische ontleding leidt tot de meest gedetailleerde waardestelling, meestal ten behoeve van planvorming. Ook kan een zogenoemde deelontleding worden verricht, waarbij slechts dat deel van het object wordt onderzocht waar de wijzigingen zullen plaatsvinden.

In de Richtlijnen wordt toegelicht hoe bewaarde onderdelen uit verschillende bouwfases in een bouwhistorisch onderzoek kunnen worden ingedeeld in hoge, positieve en indifferente monumentwaarden. Tezamen vormen die de bouwhistorische waardestelling. Een waardestelling is volgens de Richtlijnen mede afhankelijk van de gaafheid (authenticiteit) en de zeldzaamheid, gerelateerd aan andere objecten met dezelfde of soortgelijke waarden. Ook op die punten moet de waardestelling geverifieerd kunnen worden, dus gebaseerd zijn op onderzoek, interpretatie van de onderzoeksgegevens en uitspraken over de waardestelling. In een bouwhistorische rapportage moeten volgens de richtlijnen daarom definities opgenomen zijn van:

- de referentiebasis - contextueel of alleen binnen het gebouw;
- de gezichtspunten en de beschouwingsniveaus - van globaal tot gedetailleerd;
- de vergelijkingsniveaus: algemene historie, ensemble, architectuurhistorie, bouwhistorie, gebruikshistorie, enzovoort.

In de Richtlijnen wordt het belang benadrukt van het onderscheiden van een contextuele dan wel een intrinsieke waardestelling, of een combinatie van beide. Een contextuele waardestelling vergelijkt een object met soortgelijke objecten elders. Een intrinsieke waardestelling duidt het relatieve belang van onderdelen en aspecten van een bouwwerk of structuur. Daarbij wordt het onderzoek met name toegespitst op zaken als bouwmassa, kapvormen, gevels, constructies, indeling, bouwkundige elementen, chronologie, afwerking, kleurgebruik etc. Dit kan leiden tot een zogenaamde getrapte waardering, door deze te benoemen als hoge, positieve of indifferente monumentwaarden.

In de Richtlijnen zijn vijf deelwaardestellingen uitgewerkt. Deze vertonen in de basis een gelijkenis met de waarderingscriteria uit de MSP-handleiding. Verschillen zitten met name in de benaderingswijze en de accenten van de waarderingsmethodiek. Waar in het MSP de criteria gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid als afzonderlijke waarderingscriteria benoemd werden, worden deze in de Richtlijnen niet als zodanig benoemd maar als additionele waarde beschouwd. Aangegeven wordt dat elk van de vijf deelwaarden dient te worden getoetst aan de hand van deze criteria. Verder wordt aanbevolen om de waarden van de ruimtelijke structuur, gevels, constructies en indeling uit de tekstuele waardestelling van een object of structuur ook middels kleuren en symbolen weer te geven in (opmetings-) plattegronden of schetsen, om zo de intrinsieke waarden van een object goed te kunnen duiden. Het is lastig om 'immateriële waarden' of herinneringswaarden op tekening aan te duiden. Om die reden dienen de tekeningen en legenda's steeds naar de tekst terug te verwijzen.

Waarderingscriteria Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, het Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst, Den Haag 2009.

Algemene historische waarden (gerelateerd aan maatschappelijke ontwikkelingen)

- Belang van het object/complex als uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- Belang van het object/complex als uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling(en);
- Belang van het object/complex als uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.

Ensemblewaarden (samenhang) en stedenbouwkundige waarden

- Belang van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationale betekenis is;
- Belang van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk;
- Belang van het object/complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen;
- Belang van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- Belang van het object/complex wegens de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch- ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of de bodemgesteldheid.

Architectuurhistorische waarden

- Belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur;
- Belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- Belang van het object/complex wegens de ornamentiek;
- Belang van het object/complex wegens de interieurafwerking (in samenhang met het exterieur).

Bouwhistorische waarden

- Belang van het object/complex voor de geschiedenis van de bouwtechniek;
- Belang van het object/complex vanwege de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis (historische gelaagdheid);
- Belang van het object/complex wegens het materiaalgebruik.

Waarden vanuit de gebruikshistorie (gerelateerd aan het object van onderzoek)

- Belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een (historische) functie, gebruik of productie in het object/complex;
- Belang vanwege een (historische) functie, gebruik of productie in het object/complex;
- Belang van het object/complex als herinnering aan een historische gebeurtenis of prominente bewoner/gebruiker/opdrachtgever.

Demarcatieonderzoek Rijksgebouwendienst

In 2010 is door de Rijksgebouwendienst het initiatief genomen om demarcatieonderzoeken te gaan verrichten naar rijksmonumenten in rijksbezit. De demarcatie is feitelijk een 'quick scan' van het object ten behoeve van het dagelijks onderhoud. Dit met het doel om inzicht te krijgen in bekende én mogelijk verborgen monumentale waarden van een monument. De demarcatie is bedoeld om de aan de Rijksgebouwendienst verbonden objectmanagers, verantwoordelijk voor het dagelijks onderhoud van deze monumenten, op praktische wijze inzichtelijk te maken waar zich de specifieke monumentale waarden in een bepaald object bevinden. Dit is van belang om een zorgvuldige omgang met het object te bevorderen.

De onderzoeker die de opdracht krijgt tot het verrichten van een demarcatieonderzoek dient een thematische aanpak te volgen: gestart wordt met een beknopte omschrijving van de omgeving van het object, gevolgd door een beschrijving van exterieur en interieur. Uit de wijze waarop de rapportage wordt opgesteld, dient duidelijk te worden wat de mate van 'aanraakbaarheid' van het desbetreffende object is. Een en ander wordt in tekst en tekeningen ('demarcatiekaarten') gevat. De rapportage kent een vaste indeling:

- voorwoord;
- kerngegevens;
- historische gegevens;
- demarcatie per bouwdeel of cluster (in kaarten en tekeningen: de demarcatiekaarten);
- bronvermelding.

'De spiraal': denkmodel bij intervisieopgaven

In zijn uitgave 'De ontdekking van de opgave' uit 2007, beschrijft Job Roos (architect en docent RMIT aan de TU Delft) een denkmodel voor de omgang met monumentale waarden bij een interventie in een historisch gebouw. Roos wijst op het belang van een goede definitie van de cultuurhistorische waarde van een gebouw. Hij onderscheidt gematerialiseerde en immateriële waarden. Roos bepleit dat architecten aandacht besteden aan:

- esthetische waarde;
- emotionele waarde;
- culturele waarde;
- sociaal (maatschappelijke) waarde;
- gebruikswaarde;
- ecologische waarde;
- economische waarde;
- architectonische waarde;
- (cultuur)historische waarde.

Brochurereeks 'Een toekomst voor...'

De waarderingscriteria uit het Monumenten Selectie Project

zijn nog altijd de meest toegepaste. In de brochurereeks 'Een toekomst voor...', die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vanaf 2010 publiceert, zijn de MSP-criteria in iets aangepaste vorm opnieuw opgenomen.

In de brochures wordt per gebouwcategorie (waaronder boerderijen en kerken) aangegeven waar specifieke (ontwikkelings)mogelijkheden liggen, met name bij herbestemming. Verder wordt aangegeven dat de waardering een leidende rol speelt bij zowel de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw.

De waardering is - net als in het MSP - gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen 'kunst' en 'geschiedenis'. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid.

Waarderingscriteria 'Een toekomst voor molens, klooster, kerken, boerderijen, watertorens en kasteelruïnes',

Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 2012.

Cultuurhistorische waarden

- Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/ beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische,
- landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
- Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
- Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

Architectuur- en kunsthistorische waarden

- Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
- Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
- Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
- Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

Situationele en ensemblewaarden

- Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
- Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
- Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
- Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
- Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

Gaafheid en herkenbaarheid

- Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur.

Project Wederopbouw 1940-1965 en Wederopbouw Top 100

Ook in het project Wederopbouw 1940-1965 en het project Wederopbouw Top 100 1940-1958 van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werden de MSP-criteria toegepast.

Het Project Wederopbouw werd tussen 2000 en 2005 uitgevoerd. In dit project werd waardestellend onderzoek verricht naar gebouwcategorieën uit de periode 1940-1965, wat uitmondde in bijna 30 rapporten, de zogenaamde categoriale studies. Hierin werd de ontwikkeling van specifieke gebouwcategorieën in de Wederopbouwperiode 1940-1965 geschetst. Daarnaast werd een landelijke inventarisatie van bouwwerken verricht op basis van literatuuronderzoek (met name toenmalige tijdschriften), aangevuld met beperkt veldwerk. Gegevens die hieruit voortkwamen zijn opgeslagen in de Wederopbouw Objecten Databank. Deze databank is via internet voor een ieder raadpleegbaar. Via webformulieren kan iedereen objecten toevoegen dan wel informatie aanvullen bij reeds geïnventariseerde objecten.

Uit de geïnventariseerde objecten werd een preselectie gemaakt van objecten die in de toekomst mogelijk voor aanwijzing tot rijksmonument in aanmerking zouden kunnen komen. Daarbij werden waarderingscriteria voor specifieke categorieën van gebouwen toegevoegd aan de MSP-criteria. Een voorbeeld van een toegevoegd criterium bij de categorie raadhuisen uit de wederopbouwperiode, is bijvoorbeeld de mate van representativiteit van het gebouw. De mate waarin een geestelijke of religieuze ontwikkeling zich manifesteert in de indeling van de ruimte van een kerkgebouw, is een voorbeeld van een categoriespecifiek waarderingscriterium voor de naoorlogse kerken. Voor het overige zijn de waarderingscriteria uit de categoriale studies vrijwel identiek aan die uit het MSP.

In vervolg op het Project Wederopbouw 1940-1965, startte in 2007 het project 'Wederopbouw Top 100'. Vanuit dit project werden ongeveer 100 objecten uit de periode 1950-1958 geselecteerd om te worden aangewezen als rijksmonument. De 'knip' bij 1958 hield verband met de destijds geldende eis uit de Monumentenwet dat een gebouw 50 jaar of ouder diende te zijn om deze status te kunnen verkrijgen. Ook hier waren de MSP-criteria weer de basis voor de selectie. In 2012 is de zogenaamde 50-jarengrens komen te vervallen. De verwachting is dat vanaf 2013 een tweede serie wederopbouwmonumenten, die uit de periode 1959-1965, zal worden aangewezen.

Handreiking Cultuurhistorie in MER/MKBA

De Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (respectievelijk: milieueffectrapportage en maatschappelijke kosten-baten analyse) is in 2008 opgesteld door adviesbureau Witteveen + Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

en Projectbureau Belvedere³⁴. De Instrumenten m.e.r. en MKBA worden (verplicht) voor veel soorten projecten en plannen met ruimtelijke gevolgen ingezet. De effecten van die ingrepen op onder meer cultuurhistorie dienen in beeld te worden gebracht. Deze handreiking is bedoeld die informatie op verantwoorde, volwaardige en consistente wijze op te sporen en te presenteren. Aanleiding hiertoe was een evaluatie over de positie van cultuurhistorie in m.e.r.'s, waarin naar voren kwam dat die informatievoorziening erg uiteenlopend in kwaliteit en kwantiteit was. Voor de facetten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde wordt een drietal kwaliteiten in beeld gebracht: de beleefde kwaliteit, fysieke kwaliteit en de inhoudelijke kwaliteit. Elk van die kwaliteiten wordt aan de hand van de waarderingscriteria 'zichtbaarheid/herkenbaarheid, herinnerbaarheid, gaafheid, geconserveerdheid, zeldzaamheid, informativiteit, samenhangendheid en representativiteit' gemeten. Deze criteria zijn op hun beurt in een reeks 'operationele parameters' uitgewerkt. De kwaliteiten en criteria zijn ontleend aan de praktijk bij archeologie.

Op grond van de waarderingscriteria kan een waardeschaal (scoretabel) voor inhoudelijke kwaliteit worden gemaakt. Kenmerkend voor de methode is de (nagenoeg) gelijkmatig geformuleerde kwaliteiten voor elk van de facetten (archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde en de onderbouwing van die kwaliteiten: ze worden alle op dezelfde wijze gemeten. Er is nadrukkelijk sprake van een samenhangende systematiek en techniek van het waarden, deze Handreiking is van alle initiatieven in dit overzicht de enige werkelijk geïntegreerde waardering.

³⁴ <http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/publicaties?tekst=mer>

Groen erfgoed

Catharina van Groningen met medewerking van Natascha Lensvelt,
Dorothee Koper Mosterd, 2 februari 2012

Definitie van het domein

Onder groen erfgoed wordt een 'historische groenaanleg' verstaan, variërend van een grootse parkaanleg tot een bescheiden pastorietuin, van een wandelpark op een voormalig stedelijk bolwerk tot een begraafplaats. Bijna altijd gaat het om ontworpen structuren die vaak een duidelijke begrenzing ten opzichte van hun omgeving hebben. Daarin liggen ook de verschillen met het meer algemene begrip 'cultuurlandschap' dat bovendien naar geografische schaal grotere eenheden omvat dan de meeste vormen van 'historische groenaanleg'. Terwijl het cultuurlandschap vaak in eerste instantie een productiefunctie heeft en meer organisch is gegroeid, is het groene erfgoed juist het product van een bewust ontwerp met een hoofdzakelijk culturele of esthetische doelstelling.

In veel gevallen is er een duidelijke relatie tussen de groenaanleg en een daartoe behorend gebouwde object. Vanwege deze (architectonische) relatie is 'historisch groen' in het rijksbeleid altijd gekoppeld geweest aan de gebouwde erfgoedzorg. Vanuit die relatie met het gebouwde erfgoed heeft groen erfgoed zich ontwikkeld tot een zelfstandig werkveld waarbij steeds meer aandacht is voor het tuinhistorische aspect, waaronder ook de beplanting.

Van oudsher maakt groen erfgoed onderdeel uit van het gebouwde en aangelegde erfgoed en vertoont het inhoudelijk nauwe samenhang met gebouwde en stedenbouwkundig erfgoed – subwerkvelden.

Historische achtergrond van het waarden

In de eerste helft van de twintigste eeuw blijkt de belangstelling voor groen erfgoed uit diverse publicaties over tuinkunst. Naast de publicatie van C.H.C.A. van Sypesteyn verschijnt ook *Oude Nederlandsche Tuinen* van L.A. Springer in 1937; *Nederlandsche Tuinen en Buitenplaatsen* van J.T.P. Bijhouwer in 1942, *Oude Hollandsche Tuinen* van Anna Bienfait in 1943, *De buitenplaatsen aan de Vecht* in 1948 en *De Stichtse Lustwarande*, R. van Luterveld in 1949. De aandacht in deze publicaties is met name gevestigd op 'oud-hollandsche tuinen' en buitenplaatsen. Ook werd in losse artikelen aandacht geschonken aan dit cultuurgood dat in toenemende mate werd bedreigd.

In de erfgoedzorg is de rol van groen erfgoed in eerste instantie minimaal en staat deze ten dienste van het gebouw. Hoewel de Monumentenwet van 1961 de bescherming van een groene aanleg als monument niet uitsloot, is daar zeer weinig gebruik van gemaakt. Delen van parken worden onderdeel van de wettelijke bescherming van gebouwde objecten vanwege de situationele waarde van het gebouw en niet zozeer vanwege de tuinhistorische waarde van de tuin. Als uitzondering hierop kunnen de stadsparken en verdedigingswerken genoemd worden en de transformatie van de verdedigingswerken in plantsoenen. Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige

Bond (KNOB) brengt hier verandering in. Op initiatief van de toenmalige directeur van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, D.J.G. Buurman richt zij de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven op met als doel: 'te bevorderen dat aan de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land een zodanige bescherming wordt gegeven dat dit cultuurbezit voor de huidige en komende generatie behouden zal blijven. Hierbij denkt zij niet alleen aan bescherming ingevolge de daarvoor in aanmerking komende wetgeving, maar evenzo aan bescherming door middel van feitelijke veiligstelling, zoals verwerving (met het oog op instandhouding) door de overheid of particuliere organisaties, het zoeken naar nieuwe passende gebruiksmogelijkheden of het bewerkstelligen dat noodzakelijke restauratie of vereiste onderhoudswerkzaamheden worden verricht...'. De Commissie publiceert in 1972 een rapport met de titel *Bescherming der Nederlandse Buitenplaatsen*. Vanaf dat moment krijgt de rijksoverheid aandacht voor behoud en bescherming van de tuinhistorische waarden van buitenplaatsen.

1975 symposium ICOMOS 'bescherming en restauratie van historische tuinen 'Het Loo'.

Als reactie op het resultaat van de Commissie historische buitenplaatsen, parken en erven richt de Minister van Cultuur de Commissie Buitenplaatsen op. De commissie bezoekt in de periode 1978 tot 1995 meer dan duizend buitenplaatsen in Nederland. Met behulp van de resultaten van het veldwerk aangevuld met archief en literatuuronderzoek en aanwezige deskundigheid is kennis verzameld en een tuinhistorische waarde toegekend aan de aanleg. Op basis van de cultuurhistorische waarde heeft de commissie een keuze gemaakt en heeft zij 450 buitenplaatsen geselecteerd om te beschermen als rijksmonument. Een belangrijk selectiecriteria hierbij was dat het een herkenbare aanleg van voor 1850 diende te zijn. In 1997 gaf het ministerie van OCW de opdracht voor de uitwerking van het voorstel aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dat in 2008 is afgesloten. In het kader van dit Programma bescherming historische buitenplaatsen, dat later 'Verfijning complex historische Buitenplaatsen' genoemd zou worden, zijn in totaal 540 buitenplaatsen voorzien van een omschrijving, een waardestelling en een kadastrale kaart waarop de begrenzing en de onderdelen worden aangeduid.

Vanuit een maatschappelijke betrokkenheid worden verenigingen en stichtingen opgericht die zich bezig houden met groen erfgoed. Deze ontwikkeling gaat gepaard met een verbreding van de aandacht voor niet alleen parken maar ook begraafplaatsen. Ontstaan vanuit een maatschappelijke betrokkenheid zorgen de verenigingen voor een vergroting van het draagvlak en het verzamelen en ontsluiten van kennis en deskundigheid. Zo is in opdracht van de Nederlandse Tuinstichting (1980) een reeks publicaties verschenen over de Nederlandse tuinarchitectuur in de periode 1850-1940 als belangrijke kennisbron als aanvulling op de oudere tuinkunst. Vanuit het specialisme werd onderzoek gedaan, kennis bijeen gebracht en ontsloten in publicaties. In 1987 volgt de oprichting van het Tuinhistorisch Genootschap Cascade. Cascade stimuleert

wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschaparchitectuur.

Naast de buitenplaatsen wordt met het Monumenten Inventarisatie (MIP), Selectie (MSP) en Registratie Project (MRP) en de jaren daarna ook incidenteel andere categorieën historisch groen gewaardeerd en opgenomen in het Monumentenregister, zoals stads- en volksparken, begraafplaatsen en kerkhoven, pastorie- en kloostertuinen, villatuinen, boerentuinen en –erven, groenaanleg op stedelijke verdedigingswerken, botanische tuinen, tuinen bij woningbouwcomplexen. Het totaal van dit ‘overig’ groen wordt geschat op een aantal van 750.

Het professioneel waarden van groen erfgoed begint zich te ontwikkelen vanaf de derde kwart van de twintigste eeuw als een zelfstandig specialisme met een eigen waarderingskader. Dit waarderingskader is afgeleid van de MSP criteria en toegespitst op de specifieke tuinhistorische materie. Dit kader wordt zowel toegepast bij het waarden van groen erfgoed om te komen tot een voorstel voor selectie en bescherming als bij het omgaan met de cultuurhistorische waarde van groen erfgoed. Een eerste resultaat waarin op deze wijze groen erfgoed gewaardeerd wordt is de publicatie ‘Villatuinen in Nederland 1900-1940 uit 2008 door Eric Blok en Birgit Lang in opdracht van de Rijksdienst voor Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten. De publicatie bevat zowel een waardstelling als kennis over villatuinen in het algemeen. In de binnenkort te verschijnen brochure ‘Toekomst voor groen’ van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de in ontwikkeling zijnde tuinhistorische richtlijnen geïnitieerd door de KNOB, zal opnieuw aandacht worden besteed aan de methodiek om groen erfgoed te waarden.

Actoren en beleidscontext van het waarden

Het erkennen van erfgoed als erfgoed

Net als gebouwd erfgoed wordt groen erfgoed gewaardeerd om te komen tot een voorstel voor aanwijzing als rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument. Een belangrijke groep binnen groen erfgoed wordt gevormd door de historische buitenplaatsen. Naast de buitenplaatsen zijn in de loop van de tijd ook andere categorieën historisch groen gewaardeerd en geselecteerd om te worden opgenomen in het Monumentenregister, zoals stads- en volksparken, begraafplaatsen en kerkhoven, pastorie- en kloostertuinen, villatuinen, boerentuinen en –erven, groenaanleg op stedelijke verdedigingswerken, botanische tuinen en tuinen bij woningbouwcomplexen.

Groen erfgoed maakt onderdeel uit van de 63.000 geregistreerde rijksmonumenten waarbij het aantal niet nauwkeurig is vast te stellen. Volgens de Erfgoedbalans staan in het register van rijksmonumenten circa 3000 objecten gerubriceerd onder de noemer “tuin, park en plantsoen”. Onder deze noemer zijn echter ook tuinsieraden beschermd die behoren tot gebouwd erfgoed. Daarnaast zijn enkele

honderden begraafplaatsen en kerkhoven aangewezen, waarvan bij meer dan 100 expliciet de aanleg of groenvoorziening is beschermd. Bij de rijksbeschermd boerderijen wordt bij circa 350 objecten groen of erfinrichting met beplanting genoemd als van belang. Volgens de tellingen van de specialist groen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn er circa 1300 historische tuinen en parken geregistreerd. Hieronder vallen ook de circa 600 historische parken en tuinen die als gevolg van het traject “Verfijningsoperatie historische buitenplaatsen” zijn beschermd. Het aantal van 1300 kwam tot stand door in het register te zoeken op een lange lijst van termen die betrekking hebben op een groenaanleg, bijvoorbeeld, ‘gazon’ of ‘vijver.

Zorgvuldige omgang met erfgoed

Bij de omgang met tuinhistorische waarden speelt, anders dan bij gebouwd erfgoed, de natuurcomponent een belangrijke rol. Het gaat daarbij niet om ‘wilde natuur’ of natuurlijke processen, maar juist om ‘cultuurlijke’ natuur – natuur die met opzet op een bepaalde manier is aangelegd en vormgegeven. In een park is het bestaande landschap bijvoorbeeld met opzet veredeld en harschen. Er zijn doorzichten gekapt in bestaande bospartijen, heuvels en vijvers aangelegd, met slingerende paden, of boomgroepen aangeplant, om diepte te suggereren. Een dergelijk park of historische tuin vraagt om regelmatig en intensief onderhoud om het gewenste effect te behouden.

Vanuit groen erfgoed is er van oudsher een nauwe samenwerking met gebouwd erfgoed zowel wat betreft het waarden in verband met het verantwoord selecteren als het zorgvuldig omgaan met erfgoed. Vanuit die samenhang zien we dat deze werkvelden samenwerken bij het toepassen van tuin- en bouwhistorisch onderzoek. De samenwerking met de archeologie daarentegen staat nog in de kinderschoenen maar biedt zeker mogelijkheden. Archeologisch onderzoek naar pollen of zaden bijvoorbeeld kan informatie opleveren over historische beplanting.

Werkwijze en eindproducten van het waarden

Een toekomst voor groen

In de brochure *Een toekomst voor groen* zijn de waarderingscriteria uit het Monumenten Selectie Project verfijnd en toegespitst op het tuinhistorisch groen. Het accent zal liggen op het toekennen van waarden vooruitlopend op het omgaan met deze waarden in het kader van onderhoud, herstel, en/of ontwikkeling. Door deze informatie te bundelen in een brochure die tevens te downloaden is van de website, kan iedereen kennisnemen van deze informatie en in de praktijk toepassen. In eerste instantie is de brochure geschreven voor gemeenteambtenaren om hen te ondersteunen bij de uitvoering en toepassing van de regelgeving maar de informatie is tevens bruikbaar voor eigenaren, opdrachtgevers en ontwikkelaars.

Waarderingscriteria Een toekomst voor groen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2012

wegens de ouderdom

wegens de cultuurhistorische waarde:

- als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling;
- als bijzondere uitdrukking van een geografisch, landschappelijke, bestuurlijke ontwikkeling;
- wegens innovatieve waarde.

wegens de architectuurhistorische waarde

- als bijzonder belang van het complex voor de geschiedenis van de architectuur;
- als bijzonder belang van het complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- als belang wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- als belang wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of de ornamentiek;
- als belang wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur.

wegens de tuinhistorische waarde

- als bijzonder belang van het complex voor de geschiedenis van de tuinarchitectuur;
- als bijzonder belang van het complex voor het oeuvre van een tuinarchitect;
 - als belang wegens het gebruik van bijzonder plantmateriaal.

wegens de ensemblewaarde

- als belang wegens de bijzondere samenhang tussen gebouwen en tuin of park;
- als bijzondere betekenis van het complex wegens de situering verbonden met de ontwikkeling van een streek;
- als bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van een streek;
- als bijzondere betekenis van het complex wegens op de buitenplaats aanwezige opstallen; en de visuele samenhang tussen de onderdelen.

wegens de gaafheid

- van het ontwerp;
- van de samenstellende onderdelen;
- in relatie tot de omgeving.

wegens de zeldzaamheid

Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek

Het tuinhistorisch onderzoek is een specialisatie ten opzichte van het bouwhistorisch onderzoek waarin de richtlijnen specifiek worden toegepast op groen erfgoed. Het is bedoeld om te komen tot een waardestelling die een zorgvuldige omgegaan met groen erfgoed ondersteunt. Het onderzoek bestaat over het algemeen uit zowel algemene informatie als uit een waardering van het erfgoed met behulp van deze informatie. Recent heeft de Koninklijke

Nederlandse Oudheidkundige Bond het initiatief genomen om te komen tot een algemene richtlijn tuinhistorisch onderzoek. In dit initiatief participeren de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, rijksgebouwendienst, Vereniging Nederlandse Gemeenten en Atelier Rijksbouwmeester. De KNOB wil hiermee een methodologie ontwikkelen vastgelegd in richtlijnen, die het mogelijk maakt om op wetenschappelijke wijze waardestellingen te maken voor historisch groen.

Waarderingscriteria Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijksgebouwendienst, Vereniging Nederlandse Gemeenten en Atelier Rijksbouwmeester, 2012.

Algemeen historische waarden (brede context)

Belang van de aanleg

- als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling;
- als bijzondere uitdrukking van een geografisch, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling;
- als uitdrukking van een technische en/of typologische ontwikkeling;
- vanwege de innovatieve waarde of het pionierskarakter.

Ensemblewaarden (samenhang)

Belang van de aanleg

- als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorische, tuinhistorisch, tuinhistorische en landschapsarchitectonisch van (inter)nationale betekenis is;
- vanwege de situering, verbonden met de geschiedenis van de omgeving;
- vanwege de wijze van ontginning, verkaveling, inrichting;
- voor het aanzien van de omgeving;
- vanwege de kwaliteit van de aanleg en de historisch ruimtelijke relatie met de omgeving, wegen en wateren.

Tuinhistorische waarden (tuinarchitectuurhistorisch en tuintechnisch)

Belang van de aanleg

- voor de geschiedenis van de tuin- en landschapsarchitectuur;
- voor het oeuvre van de tuin- of landschapsarchitect;
- vanwege het idee achter de aanleg;
- vanwege het motief van de opdrachtgever;
- vanwege de afleesbaarheid van de historische geleegdheid;
- vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- vanwege de ruimtelijke kwaliteits- en compositorische waarde;
- vanwege de samenhang van aanleg en gebouw;
- vanwege de horticuulturele traditie, gebruikte beplanting (zeldzaamheid, eerste introductie, collectievorming, enzovoort) dendrologische aspecten.

Waarden vanuit de gebruikshistorie (gerelateerd aan het object van onderzoek)

Belang van de aanleg of het terrein

- vanwege de ordening, samenhang of inrichting van de aanleg, passend bij een (historische) functie, bij het gebruik van of productie in de aanleg;
- vanwege een (historische) functie, gebruik of traditie in de aanleg;
- als herinnering aan een historische gebeurtenis of prominente bewoner/ gebruiker/ opdrachtgever.

Handreiking Cultuurhistorie in MER/MKBA

De Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (respectievelijk: milieueffectrapportage en maatschappelijke kosten-baten analyse) is in 2008 opgesteld door adviesbureau Witteveen + Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere³⁵. De Instrumenten m.e.r. en MKBA worden (verplicht) voor veel soorten projecten en plannen met ruimtelijke gevolgen ingezet. De effecten van die ingrepen op

onder meer cultuurhistorie dienen in beeld te worden gebracht. Deze handreiking is bedoeld die informatie op verantwoorde, volwaardige en consistente wijze op te sporen en te presenteren. Aanleiding hiertoe was een evaluatie over de positie van cultuurhistorie in m.e.r.'s, waarin naar voren kwam dat die informatievoorziening erg uiteenlopend in kwaliteit en kwantiteit was. Voor de facetten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde wordt een drietal kwaliteiten in beeld gebracht: de beleefde kwaliteit, fysieke kwaliteit en de inhoudelijke kwaliteit. Elk van die kwaliteiten wordt aan de hand van de waarderingscriteria 'zichtbaarheid/herkenbaarheid, herinnerbaar-

³⁵ [http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/2008-HandreikingCHmerMKBA-eindversie%20\(2\).pdf](http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/2008-HandreikingCHmerMKBA-eindversie%20(2).pdf)

heid, gaafheid, geconserveerdheid, zeldzaamheid, informativiteit, samenhangendheid en representativiteit ' gemeten. Deze criteria zijn op hun beurt in een reeks 'operationele parameters' uitgewerkt. De kwaliteiten en criteria zijn ontleend aan de praktijk bij archeologie. Op grond van de waarderingscriteria kan een waardeschaal (scoretabel) voor inhoudelijke kwaliteit worden gemaakt. Kenmerkend voor de methode is de (nagenoeg) gelijkmatig geformuleerde kwaliteiten voor elk van de facetten (archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde en de onderbouwing van die kwaliteiten: ze worden alle op dezelfde wijze gemeten. Er is nadrukkelijk sprake van een samenhangende systematiek en techniek van het waarden, deze Handreiking is van alle initiatieven in dit overzicht de enige werkelijk geïntegreerde waardering.

Stedenbouwkundig erfgoed

Anita Blom, 21 juni 2012

Definitie van het domein

Onder het stedenbouwkundig erfgoed vallen bebouwde gebieden met een bijzonder historisch karakter. Dit historische karakter kan bepaald zijn door de stedenbouwkundige opzet in relatie tot de geomorfologische ondergrond, de bijzondere nederzettingsstructuur, de opbouw in relatie met een bijzondere historische gebeurtenis of als voorbeeld van een bijzonder ontwerp of resultaat van een bekende ontwerper of stedenbouwkundige. Voorbeelden zijn de historische steden (met stadsrechten) met hun vestingwerken (of restanten daarvan). Ook kleine, historisch gegroeide dorpskernen vallen onder het stedenbouwkundige erfgoed, evenals ontworpen gebieden zoals de mijnkoloniën in Zuid-Limburg, villaparken of naoorlogse uitbreidingsgebieden.³⁶ In de Monumentenwet 1988 worden stads- en dorpsgezichten omschreven als 'groepen van onroerende zaken, welke met één of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel. Tot de onroerende zaken rekent men bebouwde en onbebouwde percelen en ook bomen, wegen, pleinen, bruggen, straten, grachten, vaarten, sloten en andere wateren (art. 1, onder e).³⁷ Aan het eind van de twintigste eeuw richt de waardering zich meer op de structuur en de historische karakteristiek van de gebieden en op de cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis van de gebieden.³⁸

Historische achtergrond van het waarderen

Camillo Sitte was een van de eersten die in zijn publicatie *Der Städtebau nach seinem künstlerischen Grundsätzen*, in 1899 aandacht vroeg voor de waarde van stedenbouwkundig erfgoed. In navolging daarvan agendeerden Granpré Molière en Berlage in Nederland het belang van de kwaliteiten van de bestaande (steden)bouw in het eerste kwart van de 20e eeuw.³⁹ Als gevolg van de talrijke krotopruijningen en saneringsprojecten tijdens de wederopbouwjaren, die gepaard gingen met grootschalige sloop⁴⁰, groeide de aandacht en waardering voor de stedenbouwkundige

en landschappelijke situering van monumenten.⁴¹ Vooruitlopend op de Monumentenwet in 1961 stelden enkele gemeenten waaronder Gouda en Maastricht, verordeningen op 'streckende tot het behoud van stads- of dorps-schoon'.

De eerste Monumentenwet bood vervolgens de mogelijkheid stads- en dorpsgezichten aan te wijzen als beschermd gezicht. Vanuit dit instrument is een systematiek voor het waarderen van ruimtelijke structuren ontwikkeld. Op basis van de criteria schoonheid, onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde zijn de gezichten gewaardeerd en is een voorstel voor selectie van beschermde gezichten opgesteld. De karakteristieken zijn vooral gerelateerd aan de esthetische en harmonieuze kwaliteiten van het gebied. Het accent ligt op het beschrijven van het beeld en de beleving van het gebied.⁴² In een terugblik op de aanwijzing van de gezichten tot 1850 in het rapport *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940* worden als belangrijkste waarderingscriteria van de vroege gezichten verder genoemd: de structurele en visuele samenhang (gaafheid) en de herkenbaarheid van het ontwikkelingsproces en het functionele karakter (tijdsfactoren als ruimtelijk herkenbaar gegeven).

Met de nota *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten* is een directe koppeling gelegd tussen het beschermen van waardevol stedenbouwkundig erfgoed en het inpassen en integreren van deze waarden bij een verantwoorde omgang met dit erfgoed. Waardevol stedenbouwkundig erfgoed moest zich ook kunnen ontwikkelen. Aan de aanwijzing van een beschermd gezicht was de verplichting van een beschermend bestemmingsplan gekoppeld. Naast de toelichting op de aanwezige waarden van het gezicht was het de bedoeling deze waarden te vertalen in een beschermend bestemmingsplan. Om dit te bereiken richtte het beschermend bestemmingsplan zich op: 1) het in stand houden van de hoofdstructuur, 2) de aansluiting van de functionele ontwikkeling van de beschermde nederzetting op de historische ontwikkeling, en 3) de toetsing van veranderingen aan gebouwen en nieuwbouw aan de historische karakteristiek.⁴⁴

In een terugblik op de aanwijzing van de eerste gezichten in het rapport *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940* werden als belangrijkste waarderingscriteria van de gezichten van vóór 1850 genoemd: de structurele en visuele samenhang (gaafheid) en de herkenbaarheid van het ontwikkelingsproces en het functionele karakter (tijdsfactoren als ruimtelijk herkenbaar gegeven). In het rapport *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940* worden de

³⁶ RDMZ.1991. Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst (1850-1940), p. 21, Boer, N., D. Lambert, *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987, Inleiding

³⁷ In de Monumentenwet 1961 werden stads- en dorpsgezichten omschreven als 'groepen van onroerende zaken, welke met één of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel. Tot de onroerende zaken rekent men bebouwde en onbebouwde percelen en voorts bomen, wegen, pleinen, bruggen, straten, grachten, vaarten, sloten en andere wateren.' (art. 1, onder e).

³⁸ Blom, A., B. Jansen, M. v.d. Heide, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijk*, Zeist 2004; Blom, A.M., 'Het verhaal van Nederland tussen 1940 en 1965. 30 gebieden uit de wederopbouw', in: *Het tijdschrift RCE*, nr 4, najaar 2011; SteenhuisMeurs, *Naoorlogse wijken Utrecht*, Utrecht 2006

³⁹ De Nederlandse stedenbouw was in eerste instantie vooral een zaak van civiele en militaire ingenieurs. De nadruk lag niet zo zeer op de esthetiek. Pas J.P. Fockema Andreae (*De Heedendaagsche Stedenbouw*, Utrecht 1912) en H.P. Berlage (b.v. *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis*, Haarlem 1934) beschreven de stad als historisch gegroeid bouwwerk.

⁴⁰ Schaar, J. v.d., A.W. Faber, J.J. Koffijberg, H. Priemus, *Volkshuisvesting in goud*, Den Haag DGVH 1996

⁴¹ NIROV/Werkgroep Monumentenzorg, *Zorgen om monumenten*, Den Haag 1981, p. 42

⁴² Akke de Vries-Oosterveen, *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Analyse van de toelichtingen*, Stage-onderzoek voorjaar 2011 Erfgoedstudies VU Amsterdam.

⁴³ RDMZ, *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940*, Zeist 1987

⁴⁴ RDMZ, *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten*, Den Haag 1982, p. 13

⁴⁵ RDMZ, *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940*, Zeist 1987

waarderingscriteria aangevuld met de 'kwantiteit' (zeldzaamheid) en 'de mate waarin sprake is van een pionierskarakter'.⁴⁶

De cultuurhistorische waarde van het stedenbouwkundig erfgoed is bepaald aan de hand van fysieke kenmerken, historisch onderzoek naar de geschiedenis van de nederzetting zelf en algemene ruimtelijke ontwikkelingen.⁴⁷

In het MIP/MSP worden de waarderingscriteria uit de *Herinventarisatie stads- en dorpsgezichten* en de *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940* verder uitgewerkt. Daarbij zijn de aanwezige waarden van het betreffende stedenbouwkundige gebied nader beoordeeld: op zichzelf (intrinsiek), in historisch verband en in een grotere ruimtelijke context. Er zijn daarbij vier stedenbouwkundige typologieën onderscheiden:

- stedelijk ingerichte gebieden;
- niet stedelijk ingerichte gebieden, met als subtypen tuinvijckachtige ontwikkelingen en villagegebieden;
- gebieden zonder woonfunctie, zoals industriegebieden en groene gebieden;
- overige gebieden, bijvoorbeeld ontwikkelingen langs infrastructuur.

De MIP/MSP-methode is in het algemeen zowel door provincies en gemeenten, als onderzoeksbureau overgenomen.

In de periode 1980-1990 ontstond opnieuw aandacht voor de relatie tussen het stedenbouwkundig ontwerp en de historische context, mede als gevolg van de positieve ervaring met de stadsvernieuwing.⁴⁸ Vanuit de monumentenzorg kwam meer nadruk op de ruimtelijke context van objecten en daarmee een minder sectorale benadering van het ruimtelijk erfgoed.⁴⁹ In de praktijk van de stedenbouw leidde dit tot het opstellen cultuurhistorische waardekaarten bij transformatieprocessen. De ruimtelijke context van gebouwd erfgoed werd in deze periode hoger gewaardeerd en het architectuurhistorisch onderzoek werd onderdeel van de stedenbouw.⁵⁰ De cultuurhistorische waarde van de bestaande stad en de monumentenzorg zijn in de *Vierde Nota over de Ruimtelijke*

Ordering ook geformuleerd als onderdeel van een ruimtelijk ontwikkelingsperspectief.⁵¹

Door de maatschappelijke behoefte aan 'identiteit' ontstaat de vraag van historische continuïteit en het (zichtbaar maken van) het verleden als een goede strategie bij ruimtelijke ontwikkelingen. In de beleidsnota *Belvedere* (1999) heeft cultuurhistorie een betere plek gegeven in deze complexe ruimtelijke vraagstukken. Niet zo zeer door de aandacht te richten op het behoud van de cultuurhistorische waarden, maar door in te steken vanuit de ontwikkeling en de hieraan verbonden (gezamenlijke) ontwerp-opgave. Hoe kan cultuurhistorie inspireren? Daarbij is de 'geschiedenis' van een gebouw of een gebied niet alleen onderwerp van een professionele (ontwerp)opgave, maar tegelijkertijd van een brede maatschappelijke belangstelling. Hoe kunnen gebieden een nieuw occupatiepatroon ontwikkelen met 'behoud' van het de oorspronkelijke eigenschappen, typologie of geheugen van de plek (lieu de memoire)? Dat de waardering daarin niet meer statisch kan zijn ligt voor de hand: door een verandering van de (maatschappelijke) context verandert de interpretatie van waarde en betekenis.

Actoren en beleidscontext van het waarden

Tijdens de ontwikkeling van de waarderingssystematiek in de monumentenzorg was stedenbouwkundig erfgoed onderdeel van gebouwd erfgoed. De waarderingssystematiek is dan ook voortgekomen uit en afgestemd op de waarderingsmethoden voor dit erfgoed. Sinds 'cultuurlandschap' als onderwerp van onderzoek en zorg is ondergebracht bij de RCE, is het stedelijk gebied steeds meer als onderdeel beschouwd van cultuurlandschap, in plaats als verbijzondering van het gebouwde erfgoed.⁵² Zeker is dat de waardering van de stads- en dorpsgezichten zowel raakvlakken heeft met het gebouwd en groen erfgoed, als met cultuurlandschap. Naast deze verschuiving van werkvelden zien we ook verschuivingen in het waarden van dit erfgoed. Het inventariseren en waarden richt zich minder op een statische waardering en steeds meer op de omgang met erfgoed bij een transformatieopgave. En daarnaast op onderzoek en kennisopbouw, kennisdeling en draagvlakverbreding. Deze beide opgaven zijn terug te vinden in de benadering van het ruimtelijk erfgoed benoemd in de *Kiezen voor karakter. Visie Erfgoed en Ruimte* (VER, 2011).

Met de *MoMo-beleidsbrief* is besloten om het instrument van beschermde stads- en dorpsgezichten niet meer toe te passen. Daarmee is het waarden ten behoeve van een wettelijke verantwoord selectie, stopgezet en verdwijnt de juridische koppeling tus-

⁴⁶ Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst (1850-1940), Zeist 1991. Een en ander wordt nader verijnd in het MIP/MSP.

⁴⁷ Akke de Vries-Oosterveen, *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Analyse van de toelichtingen*, Stage-onderzoek voorjaar 2011 Erfgoedstudies VU Amsterdam.

⁴⁸ Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie & ambities - kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993

⁴⁹ RDMZ, *Monumentenbreed bekeken*, par. 3.2 Planologische monumentenzorg, Zeist 1995, pp. 17 ev.

⁵⁰ Opmerkelijk hierbij was de voortrekkersrol hierin van de landschapsarchitecten. Wellicht doordat bij hen, anders dan bij de stedenbouwers, er in de jaren 60 en 70 geen sprake was van een identiteitscrisis door het schisma tussen vorm en programma. En doordat juist de aandacht voor de historie van het landschap vanaf de jaren 60 toenam in de opeenvolgende ruilverkavelingsopgaven.

⁵¹ Een eerste poging om de cultuurwaarden en natuurwaarden in een document onder te brengen wordt gedaan door de Bolwerkgroep, onder auspiciën van de Natuurbeschermingsraad, i.o.v. het Ministerie van CRM: *Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied*. Hierin opgenomen waren BSDG, vestingwerken, boerderijconcentraties, kastelen en buitenplaatsen en belangwekkende verkavelingen. Deze poging heeft een vervolg gekregen in het *Project 33* (zie Landschap).

⁵² Wat ook blijkt uit de definitie van cultuurlandschap. Het stedelijk gebied is als onderzoeksveld ook ondergebracht bij de afdeling Landschap.

sen deze het wettelijk beschermen en ontwikkelen van dit erfgoed.⁵³ Het stopzetten van de toepassing van het sectorale instrument van beschermde stads- en dorpsgezichten noodzaakt tot een nieuwe oriëntatie op de stedenbouwkundige en maatschappelijke opgaven. En op de vraag hoe je de stedenbouwkundige waarden op het juiste moment in de juiste vorm betekenis kunt geven.⁵⁴

Werkwijze en eindproducten van het waarderen

Op hoofdlijnen bestaat consensus over de wijze waarop stedenbouwkundig erfgoed intrinsiek gewaardeerd kan worden, maar er is geen sprake van één algemeen vastgestelde of erkende waarderingsmethodiek. Op hoofdlijnen blijven de waarderingscriteria uit het MSP nog altijd bruikbaar te zijn en deze worden daarom veelvuldig toegepast. De criteria worden in de praktijk vaak aangevuld en/ of gespecificeerd om ze te kunnen toepassen op gebieden of structuren wanneer transformatieopgaven hierom vragen.

In de VER zijn de wederopbouwgebieden (1940 – 1965) genoemd als een van de vijf speerpunten voor rijksoverheidsbeleid in de periode 2012-2015. Hierbinnen zijn dertig wederopbouwgebieden benoemd als zijnde van nationaal belang. Doelstelling van het rijk is dat de periode 1940-1965 in de toekomstige inrichting van Nederland herkenbaar aanwezig blijft op gebiedsniveau. In deze periode 1940 – 1965 zijn veel ideeënrijke, innovatieve en ongekenkende ontwerpen gerealiseerd, zowel bij stedelijk herstel en uitbreiding als bij de herinrichting van het landelijk gebied en van nieuw land.

Doel van waarderen volgens recente beleidsnotities⁵⁵:

- het maken van gemotiveerde (beleids)keuzes ten aanzien van behoud van erfgoed;
- de daadwerkelijke instandhouding van deze cultuurhistorische waarden;
- het bieden van input voor andere (ontwikkelings-/afwegings-) processen;
- het vergroten van kennis van en inzicht in het erfgoed.

Nog altijd worden hiervoor de volgende criteria gebruikt uit *Waardstelling stedenbouwkundig erfgoed* (1982):

Criteria:

- A. structurele opbouw en samenhang van de nederzetting;
- B. de gaafheid van de ruimtelijke structuur;
- C. de schaal van de bebouwing.

Beoordelingsaspecten daarbij zijn: nederzettingstype, structuur, bebouwing, groen en water, functionele aspecten en totaalbeeld.

Monumenten Inventarisatie Project/Monumenten Selectie Project

Voor het decentraal georganiseerde MIP-MSP (1850/1940) zijn handleidingen opgesteld met criteria voor de waardering van jongere bouwkunst en stedenbouw. Nieuw was daarin de uitgebreide aandacht voor de cultuurhistorische waarde van het gebouwde erfgoed, die vooral met historisch-geografische en sociaaleconomische ontwikkelingen in verband werden gebracht. Dit om óók structuren en gebieden mee te kunnen wegen die niet of niet alleen als 'van belang voor geschiedenis en kunst' gewaardeerd konden worden. De handleiding noemt drie groepen criteria die ingaan op de aanwezige waarden van het stedenbouwkundige gebied: op zichzelf (intrinsiek), in historisch verband en in een grotere ruimtelijke context. Daarnaast zijn gaafheid en zeldzaamheid als aparte criteria vermeld.

⁵³ De 'oude' gezichten blijven bestaan, evenals de juridische koppeling met het bestemmingsplan.

⁵⁴ Ook is de positie van een deskundige op het gebied van erfgoed wezenlijk gewijzigd in de huidige complexe samenleving en bestuurlijke context. Dat vergt een bredere kennis en insteek dan die van de historische waarden van een gebied alleen.

⁵⁵ Zie o.a. Eindverslag hoofdproces 3 'Inventariseren, waarderen en selecteren erfgoed', febr. 2005, MIP/MSP en ook de selectie van de Top 100 Wederopbouw (brief TK, okt. 2007)

Waarderingscriteria Monumenten Selectie Project (MSP): jongere stedenbouwkunst

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1982.

Cultuurhistorische waarden

- belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling(en);
- belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) technische, structurele en/of functionele ontwikkeling (en);
- belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.

Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden

- belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw;
- belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis;
- belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept;
- belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies.

Situationele waarden

- belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke kwaliteiten;
- belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing (monumenten) en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid.

Gaafheid/Herkenbaarheid

- belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel;
- belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing;
- belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving.

Zeldzaamheid

- belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt;
- uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer onder I t/m IV genoemde kwaliteiten.

Cultuurhistorische Verkenningen (1992)

De Cultuurhistorische Verkenning (CV) is niet zozeer een waarderingsmethode, als wel een beleidsinstrument, waarbij inventarisatie en waardering van structuren en objecten als onderbouwing dienen voor een (beleidsmatig) ontwikkelingsperspectief bij herbestemming en herontwikkeling. Daarmee wordt de CV ook wel als voorloper gezien van het gedachtegoed van Belvedere: behoud door ontwikkeling. De CV is door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) mede ontwikkeld omdat de toenmalige waarderingsmethodes te statisch werden gevonden en te weinig gericht op beleidsbeïnvloeding bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.

De structuur van een CV is afhankelijk van de vraagstelling en omvang van de opgave (herbestemming of gebiedsontwikkeling). De opbouw bevat in ieder geval een beschrijving (met kaartmateriaal) van ontstaan en ontwikkeling, van de huidige karakteristie-

ken en een ontwikkelingsperspectief, op basis van een analyse van kansen en risico's.⁵⁶

Waardering vroeg-naoorlogse gebieden

Binnen het projectteam Wederopbouw (PWO) is kennis vergaard over objecten en structuren uit de periode 1940-1965. Dit varieerde van categoriale studies over het gebouwde erfgoed en methodes waarmee het stedenbouwkundig erfgoed in kaart gebracht kan worden, tot het analyseren van herstructureringsopgaven van gemeenten. Met de rapporten *De naoorlogse wijk in historisch perspectief* (2 delen)⁵⁷ is aan de gemeenten een methode aangereikt, waarmee de historische factor van naoorlogse wijken getypeerd en gewaardeerd kan worden. Een aantal functionele

⁵⁶ F. Altenburg e.a. *Evaluatie Cultuurhistorische Verkenningen*, Zeist 2002

⁵⁷ RPD/DGVH/RDMZ/VNG, *De naoorlogse wijk in historisch perspectief*, 2dln, Den Haag 2000/2001

en ruimtelijke onderdelen van de naoorlogse wijk zijn met deze methode benoemd en gewaardeerd. Op basis hiervan heeft een aantal gemeenten zoals Utrecht, Groningen en Rotterdam deze methodiek verder ontwikkeld tot een eigen lokaal waarderingskader. Het rapport *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* gaf de gemeenten een rijker referentiekader voor de beschrijving en waardering van naoorlogse wijken.⁵⁸

De essentie van de wederopbouwgebieden is vaak gelegen in de architectonische en stedenbouwkundige weerslag van de achterliggende maatschappelijke visie op het functioneren van de gemeenschap in een buurt of wijk. Bouwtechnische en woontechnische veroudering en sociaal-maatschappelijke problematiek in de naoorlogse wijken zijn de afgelopen jaren vooral aangegrepen om de wijken (grootschalig) op de schop te nemen.

Naast de genoemde werkwijze voor het MIP/MSP is in 2007/2008 is een aanzet tot een sneltoets ontwikkeld, om in korte tijd een waardering op te stellen.⁵⁹ Dit om aan de hand van de omschreven waarden, de problematiek in de wijken en de aard en omvang van de herstructurering vervolgens een interventiestrategie te bepalen. Ook kan deze sneltoets gebruikt worden om een gemeente te adviseren over de methode van een uit te voeren cultuurhistorisch onderzoek.

Hoewel veel waarderingsmethodes gebaseerd zijn op de MIP/MSP- werkwijze, worden hieronder een aantal recente methodieken weergegeven. Allen zijn gericht op het benoemen van waarden, al kunnen de doelstellingen verschillen. Het kan zijn voor selectie van waardevolle gebieden tot het bepalen van de herstructurerings- en transformatiemogelijkheden van een probleemwijk.

Wikken en Wegen in waardevolle wijken

Ontwikkeld door De Lijn, Rein Geurts en Partners, i.s.m. RDMZ en SfA (2001), opgebouwd als een stappenplan. Biedt een historische en morfologische analyse als basis voor het afwegingskader voor de aanpak van vooroorlogse wijken. In 2006 is de methode ook toegepast op de naoorlogse wijk. De methode is een 5-staps aanpak met de volgende onderdelen: vaststellen onderzoeksgebied, cultuurhistorische analyse, woningmarktpotentie, aanpakvoorstellen en bestuurlijke besluitvorming. Voor het opstellen van een waardering zijn vooral de eerste twee stappen van belang. De cultuurhistorische analyse van het gebied omvat: de ruimtelijke compositie, de ruimtelijke- en functionele dragers van identiteit en de gelaagdheid in de tijd. Daarnaast wordt gekeken naar open-

bare ruimte, gebouwtypologie en architectuur.⁶⁰ De methode richt zich ook de toekomstwaarde van een bouwblok. De analyse en waarderingsmethode is geënt op een ontwikkelingsperspectief.

De naoorlogse wijk in historisch perspectief (bureau Stoa)

De indeling van het waarderingskader is sterk geïnspireerd op *De naoorlogse wijk in historisch perspectief* van de toenmalige RDMZ en inventariseert op basis van functiescheiding: wonen en voorzieningen, werken, verkeer, passieve recreatie en actieve recreatie. Deze gegevens worden vergeleken op lokaal niveau en beoordeeld op toekomstwaarde. Waarderingsmethode is bedoeld voor bescherming en/of als basis voor herontwikkeling.

Rotterdam, Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1940-1965)⁶¹

De analyses zijn opgebouwd rond de volgende onderdelen: hoofdwegen en waterstructuur, interne route tussen buurten, randbebouwing, verkavelingen, voorzieningenstelsel, totaalbeeld en veranderingen t.o.v. het oorspronkelijke plan. Het oorspronkelijke plan is daarbij maatgevend voor de historische beschrijving: ontwerpers, stedenbouwkundigen, in combinatie met hun ontwerpideeën. Ook zijn de oorspronkelijke doelgroepen, en aantallen en woningtypen beschreven. Bij de analyse wordt de wijk als geheel beschouwd, maar is ook op woonbuurt- en straatniveau geanalyseerd. De waarderingsmethode is voor bescherming en/of als basis voor herontwikkeling.

Utrecht NOW (Urban Fabric en Steenhuis, 2006)

Een inventarisatie- en analyseproject van de gemeente Utrecht naar tien naoorlogse wijken. Basis van de waardstelling en analyse: begrenzing en ligging van de wijk, hoofdstructuur (lijnen en verbindingen), secundaire structuur (interne verbindingen en dragers), bebouwingsvelden (buurten), stedenbouwkundige detaillering, architectuur en openbare ruimte, programma, verdeling hoog-, middelhoog- en laagbouw, ruimtelijke achtergronden (o.a. typologie van wijk, ontwerpfilosofie), openbare ruimte, betekenis van de wijk op locale schaal en beeldbepalende, beeldondersteunende, kenmerkende bebouwing en kenmerkende ruimte. De methode is waardstellend en tevens bedoeld als basis voor nieuwe ontwikkelingen.

Handreiking Cultuurhistorie in MER/MKBA

De Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (respectievelijk: milieueffectrapportage en maatschappelijke kosten-baten analyse) is in 2008 opgesteld door adviesbureau Witteveen + Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

⁵⁸ Blom, A., B. Jansen, M. v.d. Heide, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijk*, Zeist 2004

⁵⁹ Deze sneltoets is nooit vastgesteld, mede door de uitspraak in de MoMo-beleidsbrief dat er geen nieuwe gezichten i.h.k.v. de Monumentenwet 1988 zullen worden aangewezen. Door de nieuwe Wro en de laatste ontwikkelingen op het gebied van de ruimtelijke ordening is een afronding van het waarderingskader nog in afwachting van een nieuw rijksbeleid.

⁶⁰ Vragen: Wat is de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebied? Periodes, belangrijkste stedenbouwkundige kenmerken, op basis van welke ideeën, evt. breukvlakken in de stedenbouwkundige structuur? Verkaveling, bouwblokken, stratenpatroon? Compositie: welke lagen en hoe verhouden deze zich tot elkaar, lagen essentieel voor geheel. Welke architectonische uitdrukkingvormen versterken die essentie?

⁶¹ Een samenvatting daarvan is in boekvorm verschenen: Van Pendrecht tot Ommoord (Bussum 2005)

en Projectbureau Belvedere⁶². De Instrumenten m.e.r. en MKBA worden (verplicht) voor veel soorten projecten en plannen met ruimtelijke gevolgen ingezet. De effecten van die ingrepen op onder meer cultuurhistorie dienen in beeld te worden gebracht. Deze handreiking is bedoeld die informatie op verantwoorde, volwaardige en consistente wijze op te sporen en te presenteren. Aanleiding hiertoe was een evaluatie over de positie van cultuurhistorie in m.e.r.'s, waarin naar voren kwam dat die informatievoorziening erg uiteenlopend in kwaliteit en kwantiteit was.

Voor de facetten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde wordt een drietal kwaliteiten in beeld gebracht: de beleefde kwaliteit, fysieke kwaliteit en de inhoudelijke kwaliteit. Elk van die kwaliteiten wordt aan de hand van de waarderingscriteria 'zichtbaarheid/herkenbaarheid, herinnerbaarheid, gaafheid, geconserveerdheid, zeldzaamheid, informativiteit, samenhangendheid en representativiteit' gemeten. Deze criteria zijn op hun beurt in een reeks 'operationele parameters' uitgewerkt. De kwaliteiten en criteria zijn ontleend aan de praktijk bij archeologie.

Op grond van de waarderingscriteria kan een waardeschaal (scoretabel) voor inhoudelijke kwaliteit worden gemaakt. Kenmerkend voor de methode is de (nagenoeg) gelijkmatig geformuleerde kwaliteiten voor elk van de facetten (archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde en de onderbouwing van die kwaliteiten: ze worden alle op dezelfde wijze gemeten. Er is nadrukkelijk sprake van een samenhangende systematiek en techniek van het waarderen, deze Handreiking is van alle initiatieven in dit overzicht de enige werkelijk geïntegreerde waardering.

⁶² <http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/publicaties?tekst=mer>

Cultuurlandschap

Lammert Prins, 21 april 2012

Definitie van het domein

Voor het begrip 'cultuurlandschap' zijn verschillende definities in omloop. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert de volgende: 'Cultuurlandschap is het door menselijk denken en handelen bepaalde en gevormde deel van de Nederlandse ruimte'. Cultuurlandschap omvat zowel het landelijke als het stedelijke gebied, zowel het terrestrische (land) als het maritieme (water) deel van het Nederlands grondgebied en zowel het bovengrondse (zichtbare) cultuurlandschap als het ondergrondse (begraven) cultuurlandschap. Deze ruime definitie betekent niet dat alle genoemde onderdelen in de praktijk evenveel aandacht krijgen. Het accent ligt op het landelijke, terrestrische en bovengrondse deel van het landschap – het zichtbare landschap dus.

'Cultuurlandschap' is zowel een zelfstandig onderwerp van studie en zorg als ook het ruimtelijk kader waarbinnen archeologie en gebouwd erfgoed een plek hebben en waarbij het landschap de verbindende schakel vormt. Er zijn dan ook duidelijk raakvlakken tussen de drie disciplines.

Bij de afbakening van het werkveld 'cultuurlandschap' ten opzichte van archeologie en gebouwd erfgoed kan gewezen worden op enige overlap met beide andere velden. Bij de archeologie zijn de aan het aardoppervlak zichtbare elementen, bij voorbeeld terpen en wierden, vaak ook historisch-geografisch studieobject. En bij 'gebouwd erfgoed' zijn bij voorbeeld het militaire erfgoed, historische buitenplaatsen en landgoederen ook onderwerpen voor de historische geografie. De historisch-geografische aandacht richt zich bij deze onderwerpen vooral op de onderlinge ruimtelijke samenhang en de samenhang met het onderliggende landschap en minder op bestudering van individuele gevallen.

Een 'eigenschap' van cultuurlandschap is dat er vanuit verschillende ruimtelijke schaalniveaus naar kan worden gekeken. Landschappen kunnen worden getypeerd op basis van groot-schalig voorkomende eigenschappen ("het Oost-Nederlandse zandlandschap") maar tegelijkertijd wordt de cultuurhistorische kwaliteit vooral ook bepaald door de aanwezigheid van losse kleine landschapselementen, denk aan houtsingels, solitaire struiken, knobomen, poelen, oude wandelpaden en oude dijkrestanten. Het schaalverschil tussen beide benaderingen is zo groot dat deze bijna niet binnen één methode of techniek beschreven en gewaardeerd kan worden. Veel van de hierna te bespreken methoden spelen zich vooral op het hogere schaalniveau af en benoemen daarnaast, in mindere of meerdere mate, de kleine landschapselementen. Het Meetnet Agrarisch Cultuurlandschap heeft de ambitie om, vollediger dan voorheen, overzicht van deze elementen te krijgen.⁶³

Historische achtergrond van het waarden

In deze paragraaf komen initiatieven op het gebied van waarden aan de orde die in het verleden zijn ontwikkeld. Dit overzicht loopt tot 2005, vanaf dat jaar worden veel nieuwe initiatieven ontwikkeld met doelstellingen en actoren die verschillen van de periode van daarvoor. Deze worden in de paragraaf 'recente ontwikkelingen en huidige praktijk' beschreven. In de te beschrijven projecten en initiatieven maakt het onderdeel waarden altijd deel uit van een groter geheel. Tot dat grotere geheel behoren inventarisatie, kennisverwerving en selectievoorstellen. Een beknopte aanduiding van die onderdelen vindt dan ook plaats om het onderdeel waarden goed te kunnen plaatsen.

Projecten en initiatieven

Bescherming van landschap vindt al vroeg in de twintigste eeuw plaats, maar dan gaat het aanvankelijk vooral om de bescherming van de natuurlijke kwaliteiten van het landschap: de biotische en abiotische rijkdom en verscheidenheid. Bescherming die specifiek gericht is op elementen en patronen die te maken hebben met de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis komt pas later in beeld. De aanvankelijke aandacht voor alleen de natuurlijke component van het landschap gold de periode tot de Tweede Wereldoorlog, waarin schaalvergroting en modernisering van de landbouw nog zo onbetekenend waren dat die niet als een bedreiging werden gezien. Het agrarische platteland was nog zo alom en vanzelfsprekend aanwezig in Nederland dat schaarste en bedreiging van het historisch cultuurlandschap door vrijwel niemand als aandachtsthema's werden herkend. Eén van de weinigen die daar wel oog voor had was de Bond Heemschut, die vertegenwoordigd was in een commissie die een adviesrol vervulde bij de ruilverkavelingen.⁶⁴

Een eerste, concreet initiatief wat betreft landschapsbescherming is de oprichting van de *Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten* in 1905. Dit was een ontwikkeling die past in een algemene tendens: overal in Europa waren initiatieven voor bescherming van natuur, gebouwd erfgoed en ook landschap. In Nederland ontstaan naast natuurmonumenten eind 19e eeuw ook nog de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels (1899), de Nederlandse Natuurhistorische Vereeniging (1901), de Nederlands Oudheidkundige Bond (1899) en Bond Heemschut (1911). De zorg van Natuurmonumenten was primair gericht op de natuurlijke kwaliteiten van landschappen, maar met de cultuurhistorische achtergrond van vrijwel alle Nederlandse landschappen werd die kwaliteit ook mee beschermd. Een expliciete cultuurhistorische waardstelling lag hier, gelet op de hoofddoelstelling van de bescherming, echter niet aan ten grondslag.

⁶³ <http://www.landschapsbeheer.nl/nieuws/nieuwsberichten/artikel/meetnet-agrarisch-cultuurlandschap-levert-ijzersterke-argumenten/192>

⁶⁴ R.J. de Wit, Ruilverkavelingen en landschap. In: *Strijd om schoonheid; 50 jaar heemschut* (red. T. Koot). Amsterdam 1961, 104-109

Een volgend initiatief waarin de cultuurhistorische waardstelling van het landschap expliciet een plaats in kreeg is de zogenaamde *Bolwerkkaart* uit 1979⁶⁵. Achtergrond van deze studie was het verzoek van de Rijksplanologische Dienst een inventarisatie te maken van agrarische landschappen met een bijzondere betekenis. Voor het landschap voorzag de Stichting voor de Bodemkartering (Stiboka) in een waardering, resulterend in de legenda-eenheid 'gebieden met belangwekkende verkavelingspatronen', die 'een grote informatieve waarde ten aanzien van de occupatiegeschiedenis bezitten en die zich voorts doen kennen als landschap-pelijke karakteristieke gehelen'. Een verdere explicitering van de gehanteerde criteria ontbreekt. De kaart, op schaal 1: 250.000, bevatte voorts archeologische en historisch-bouwkundige waarden en dit totaal resulteerde in 1979 in de landsdekkende Cultuurwaardenkaart, ook wel 'Bolwerkkaart' genoemd, naar de werkgroep onder wiens auspiciën de kaart was samengesteld en die vergaderde nabij het Utrechtse Lucasbolwerk. De kaart heeft vervolgens een onduidelijke status gekregen en is nooit expliciet in het beleid opgenomen.

Met het samenstellen van deze kaart werd de noodzaak van een goed gegevensbestand actueel. De *Werkgroep Landschapstypologie* is een in 1978 ingestelde werkgroep van de Natuurbeschermingsraad waarin de meeste professioneel werkzame Nederlandse historisch-geografen waren samengebracht om aan dit onderwerp verder te werken. Deze werkgroep vormde het belangrijkste discussieplatform van de jaren tachtig op het vakgebied en maakte een nieuwe indeling van het Nederlandse landschap, op historisch-geografische grondslag.

Samenhangend met laatst genoemd punt kan gewezen worden op twee initiatieven van rond 1985, de '*Historisch-landschappelijke kaart van Nederland*' en de '*Cultuurhistorische kartering van Nederland*', opgestart door de toenmalige Stichting voor Bodemkartering. Beide projecten, die nooit zijn afgerond, gaan in feite niet over het eigenlijke waarden, maar betreffen de stap voorafgaand aan het waarden, het verzamelen en opslaan van gegevens.

Het verschijnen van de nota *Levend Verleden* in 1989 is een volgende stap in het waarden van het cultuurlandschap⁶⁶. Het betreft hier de achtergrondstudie voor Project 33 van het Natuurbeleidsplan en geeft een helder overzicht van elf landschapstypen, van ruim dertig soorten historische elementen in het landschap en van waarderingscriteria. De samenstellers achtten een drietal primaire criteria het meest wezenlijk voor het cultuurlandschap (landelijke zeldzaamheid, gaafheid en samenhang) en onderscheidde daarnaast een drietal secundaire criteria (kenmerkendheid voor de natuurlijke terreingesteldheid, ouderdom en diversiteit).

In de Nota *Belvedere* uit 1999 worden archeologische, historisch-(steden)bouwkundige en historisch-geografische gegevens gestapeld tot één uitkomst, een waarderingskaart, op basis van landelijke gegevens⁶⁷.

De basiskaart historische geografie is gebaseerd op het resultaat van het hiervoor genoemde 'Project 33' van het Natuurbeleidsplan uit 1990 dat een inventarisatie en waardering van de historisch-geografische elementen en patronen in het Nederlandse landschap beoogde. Het gaat hierbij om een selectie van gebieden van 'bovenregionale betekenis'. Met als vertrekpunt de agrarische functie en als criteria kenmerkendheid en gaafheid zijn zeventig zogenoemde 'aandachtsgebieden' geselecteerd. Het belang van de Belvederekaart ligt in het grote draagvlak en de beleidsmatige gevolgen op landelijk en provinciaal niveau. Als beleidskaart is deze tien jaar actief geweest.

Ook het project '*Ontgonnen Verleden*' borduurt voort op het 'Project 33'. Vanaf 1993 - 2001 is hier door een particulier bureau (Landview) aan gewerkt, in opdracht van het Ministerie van LNV⁶⁸. In dit project is gekozen voor een zogenaamde 'top-down' benadering. Daarbij is eerst gekeken naar landschapsvormende processen om te bepalen welke elementen en patronen kenmerkend zijn voor verschillende fasen in de landschapsgeschiedenis van elk landschapstype. Vervolgens zijn deze elementen en patronen gewaardeerd. De waarderingscriteria in *Ontgonnen Verleden*, waar volgens dit rapport inmiddels een redelijke consensus over bestaat, zijn: zeldzaamheid, gaafheid, kenmerkendheid en samenhang. Daarbij staat de 'informatiewaarde' van elementen en patronen in het licht van de 'landschapsgenese' centraal. *Ontgonnen Verleden* was daarmee de meest uitgebreide, landsdekkende en consistent uitgevoerde inventarisatie en waardering van het Nederlandse cultuurlandschap. Het rapport '*Ontgonnen Verleden*' heeft bij verschijnen aanvankelijk geen beleidsmatig gevolg gehad. In 2010 is door de Directie Kennis en Innovatie van het Ministerie van LNV een twaalfdelige regiobeschrijving van Nederland uitgebracht. De beschrijving van landschappen en deel-landschappen in ruim tachtig regio's, geordend per provincie, is een aanvulling op het project zoals hierboven beschreven.

Door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn in de jaren tachtig van de 20ste eeuw waarderingsmethodes voor de bouwkunst en voor de stedenbouw ontwikkeld.⁶⁹ Deze activiteiten hield verband met aanwijzingsprogramma's van monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten uit de periode 1850 - 1940, het Monumenten Selectie Project (MSP). De *MSP-criteria* zijn: Cultuurhistorische waarden, Historisch-ruimtelijke of Stedenbouwkundige waarden, Situationele waarden, Gaafheid/Herkenbaarheid en Zeldzaamheid (bij het onderdeel Gebouwd

⁶⁷ Ministerie van OC&W, Ministerie van LNV en Ministerie van VROM, 1999

⁶⁸ Baas, Burm, Ligtendag en Vreugdenhil, 2000

⁶⁹ Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940). Zeist/'s-Gravenhage 1987

⁶⁵ Ministerie van CRM, 1979

⁶⁶ Haartsen, de Klerk & Vervloet, 1989

Erfgoed wordt hier nader op ingegaan). De criteria, oorspronkelijk dus voor bouwkundige objecten en stedenbouwkundige structuren bedoeld, laten zich redelijk tot goed toepassen op landschappelijke elementen en patronen, zo bleek bij het verzoek tot bescherming van de Skrédyk in Friesland. Het aanwijzingsverzoek voor deze middeleeuwse dijk ten noorden van Leeuwarden vormde de aanleiding voor beide cultuurdiensten (ROB en RDMZ), mede in het licht van hun voorgenomen fusie, zich gezamenlijk met het ministerie van LNV op het aanwijzingsverzoek en annexe problematiek van landschapsbescherming te beraden. De dijk is getoetst aan drie sets criteria, te weten aan de archeologische criteria, zoals gehanteerd door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, als tweede de criteria voor stedenbouwkundige structuren, ontwikkeld voor het Monumenten Selectie Project (MSP), zoals gehanteerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en als derde, de criteria binnen de historische geografie, zoals ontwikkeld door het toenmalige ministerie van LNV. Dit onderzoek is in 2003 vastgelegd in een verslag⁷⁰. De criteria voor de waardstelling van stedenbouwkundige structuren bleken betrekkelijk goed op landschappelijke structuren toegepast te kunnen worden. Omdat dit onderzoek zich richtte op een tamelijk unieke casus en er op dat moment verder geen vooruitzichten of voornemens waren voor een van rijkswege op te zetten beschermingsprogramma voor het cultuurlandschap, heeft de bij deze casus gehanteerde benadering aanvankelijk geen vervolg gekend.

Wel is jaren later, in 2011, de keuze van de cultuurhistorisch gezien belangrijkste ruilverkavelingslandschappen ook tot stand gekomen aan de hand van deze methode (zie volgend hoofdstuk). Verder is op verschillende plekken in het land buiten de rijksdienst ervaring opgedaan met het toepassen van de MSP-criteria op het historische cultuurlandschap, zoals bij provinciale waardekaarten van de provincie Noord-Brabant en bij onderzoeksbureau RAAP.

Als laatste in het historisch overzicht kan de *Atlas van de ruimtelijke identiteit* uit ca 2003 worden genoemd. Dit project is feitelijk een Nederlandse variant van de Engelse Historic Landscape Characterisation (HLC), zoals uitgevoerd door English Heritage. HLC richt zich op 'het bestuderen van het verleden in het huidige landschap': de opeenvolging van activiteiten van mensen hebben een gebied gevormd. Een historische gebiedsanalyse richt zich volgens HLC op fysieke aspecten en beelden van mensen. Naast traditionele vormen van onderzoek en het presenteren van onderzoek (zoals archeologisch veldwerk, cartografie en luchtfoto's), worden andere technieken gebruikt zoals film, fotografie, 'oral history', interviews en participatie.⁷¹

De Atlas van de Ruimtelijke Identiteit, later gewijzigd in Atlas van de ruimtelijke verscheidenheid, is in opdracht van het (inmiddels opgeheven) Platform Landschap en Cultuurhistorie gestart,

waarbij het project werd gefinancierd door het projectbureau Belvedere. Doel van de atlas was de specifieke kenmerken en ontwikkelingen in kaart te brengen, die van belang zijn voor het eigen karakter van het betreffende stedelijke of landelijke gebied. Hoewel als 'atlas' aangeduid, ging het niet in de eerste plaats om een verzameling kaarten maar om een voornamelijk tekstueel overzicht van de landschapsgeschiedenis. Het Atlasproject is blijven steken in de startfase waarin Bureau Landschap een vooronderzoek startte naar de mogelijkheden voor een dergelijke atlas (ca 2003)⁷². Door het uit beeld raken van één van de initiatiefnemers, de opheffing van eerder genoemd platform en door een zwakke projectstructuur heeft de startfase geen vervolg gekend. In hoeverre in dit project sprake was van een expliciete waardering is niet helemaal duidelijk. Die duidelijkheid gold wel nadrukkelijk voor het project waar het op voortborduurde, namelijk een inventarisatie van de cultuurhistorische waarden van het Groene Hart. Naast een beknopte karakteristiek van de (deel)landschappen was in dit project een waardstelling in vier gradaties opgesteld. De 'kenmerkendheid voor de regiospecifieke bewoningsgeschiedenis' stond in de waardering centraal, nader bepaald door samenhang, gaafheid, zeldzaamheid en verscheidenheid. Op een kaartschaal van 1:200.000 is het Groene Hart onderverdeeld in enkele tientallen deelgebieden, die vlaksgewijs zijn gewaardeerd op vier niveaus ('topkwaliteit', 'top-/middenkwaliteit', 'middenkwaliteit' en 'basiskwaliteit'). Dit onderzoek was uitgevoerd in opdracht van de Minister van VROM⁷³. Een implementatie van de uitkomsten van dit onderzoek in het beleid is niet goed traceerbaar.

Stand van zaken tot 2005

Het historisch overzicht laat zien dat er de afgelopen decennia sprake is geweest van verschillende benaderingen en methodieken bij de waardering van cultuurlandschappen. Daar is wel een bepaalde lijn in te ontdekken, maar de eenheid is niet zo groot dat gesproken kan worden van één algemeen geaccepteerde en nagevolgde methode. De afwezigheid van een duidelijk wetenschappelijk en institutioneel kader, zoals dat voor de archeologie en gebouwd erfgoed wel aanwezig is, zal hierbij een rol hebben gespeeld. Dergelijke kaders die zijn opgezet om een rijksbescherming te ondersteunen, hebben in die domeinen een stimulerende rol gespeeld bij de ontwikkeling van een standaard methodiek. Een door het rijk opgesteld beschermingsprogramma had ook voor het historisch cultuurlandschap een dergelijke eenduidige methodiek kunnen stimuleren, zo niet kunnen afdwingen, maar zo'n programma is er nooit gekomen, ondanks enkele aanzetten daartoe. De historisch-geograaf Hans Renes hield in 2001 vooral de zwakke opstelling van het ministerie van LNV, dat de beleidsverantwoordelijkheid voor het historische cultuurlandschap had, verantwoordelijk voor het ontbreken van een effectieve bescherming van het cultuurlandschap⁷⁴. Daarna is weliswaar met de

⁷⁰ Werkgroep Skredyk, 2003

⁷¹ <http://handreikingergeoedenruimte.nl/handreikingergeoedenruimte/praktijkvoorbeelden>

⁷² <http://www.landschap.nl/>

⁷³ Borger, Haartsen, Vesters, 1997

⁷⁴ Renes, 2001

Nationale Landschappen voor het eerst het belang van het historisch cultuurlandschap, in samenhang met ecologische kwaliteiten en recreatief potentieel, vertaald naar rijksbeleid, maar dat beleid is inmiddels al weer ter ziele.

In de periode tot 2004 à 2005 zijn wetenschappelijke onderzoeksinstellingen eigenlijk de enige partijen die een rol spelen bij de ontwikkeling van waarderingsmethoden- en technieken voor het cultuurlandschap. Het gaat om universitaire onderzoeksinstellingen, om de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar vooral om de Stichting voor Bodemkartering en de opvolgers daarvan (DLO-Staring Centrum, Alterra). Laatstgenoemde instellingen zijn betrokken geweest bij veel van de projecten en initiatieven in die periode. In ruim drie decennia heeft de discussie over waardering en de criteria die daar voor moeten worden aangelegd zich min of meer uitgekristalliseerd via twee lijnen.

De eerste lijn, waaraan het merendeel van de initiatieven gekoppeld kan worden, gaat uit van landschapsvormende functies en hanteert criteria als zeldzaamheid, gaafheid, kenmerkendheid en samenhang. De waarderingsmethoden die op basis van deze functies en criteria werden ontwikkeld kwamen vooral uit de universitaire wereld en vanuit het onderzoeksinstituut Alterra. In de studie *'Ontgonnen Verleden'* is deze methode landsdekkend toegepast en in meest uitgebreide vorm beschreven. Een zekere mate van consensus over waarderingscriteria is in deze periode tot stand gekomen: Hans Renes constateert dit in 1999 in zijn proefschrift en ook *Ontgonnen Verleden* stelt in 2001 vast dat er een behoorlijke consensus over de criteria bestaat⁷⁵.

Een tweede lijn gaat uit van de criteria zoals die voor het Monumenten Selectie Project (MSP) voor gebouwd erfgoed zijn ontwikkeld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De waardering aan de hand van de MSP-methodiek is, behalve bij de RCE terug te vinden bij enkele provincies en een enkel adviesbureau.

In hoeverre verschillen beide benaderingen? De in het MSP gehanteerde waardering- en selectiecriteria komen gedeeltelijk overeen met die in *Ontgonnen Verleden*. In laatstgenoemde studie staat de 'informatiewaarde van elementen en patronen in het licht van de landschapsgenese' centraal. Voor het relatieve belang van de zes criteria heeft dit onder andere tot gevolg dat 'kenmerkendheid' het primaire criterium vormt, 'zeldzaamheid' een secundair criterium is en 'gaafheid' een tertiair criterium⁷⁶. Vergelijking tussen beide hoofdlijnen laat zien dat de 'landschapsgenese' en de 'informatiewaarde' over die genese, zoals genoemd in *Ontgonnen Verleden*, in de MSP-handleiding minder prominent het uitgangspunt vormen. De uitgangspunten in de MSP-handleiding liggen vooral in de kwaliteiten van het huidig ruimtelijk karakter en daarmee in de herkenbaarheid en gaafheid van elementen en ruimtelijke structuren. Het gaat dus om de his-

torische kenmerken van de huidige fysieke verschijningsvorm van objecten en structuren, omdat het aan de bescherming gekoppelde planologische en financiële instrumentarium zich alleen op de fysiek aanwezige en tastbare zaken kan richten.

Of deze verschillen in opzet van de waardering ook van grote invloed zijn op de uitkomsten is de vraag. Mogelijk gaat het alleen om accentverschillen, maar komen de uitkomsten toch redelijk goed overeen. In het geval van het onderzoek naar de Skrédyk, dat eerder in dit overzicht werd genoemd, leidden beide beoordelingen in ieder geval tot dezelfde conclusie ten aanzien van de beschermenswaardigheid van de dijk. Ook Renes heeft in zijn dissertatie zich in deze geest uitgelaten: 'De overeenstemming over de resultaten van een waardering zou namelijk wel eens veel groter kunnen zijn dan die over de wijze van waarderen'⁷⁷.

Actoren en beleidscontext van het waarderen

Inleiding

Vanaf 2004 à 2005 is er een breed scala aan initiatieven en projecten gestart waarin het waarderen van cultuurlandschap een rol speelde. Het aantal partijen dat daarbij betrokken is, is vergeleken met de periode daarvoor gegroeid en uiteenlopend van achtergrond. Rijk, provincie en gemeenten spelen nog steeds een rol als actor en in de beleidsvorming, maar er zijn nieuwe partijen bij gekomen.

Van de projecten die na 2005 aan bod komen heeft een deel een eenmalig, incidenteel karakter, andere projecten betreffen de ontwikkeling van een methode om op de langere termijn cultuurlandschappelijke waarden in processen in te kunnen brengen. Typerend voor de periode na 2005 is voorts de koppeling van cultuurlandschap aan andere thema's. Dat kan een geïntegreerde waardstelling betreffen met andere cultuurhistorische domeinen (archeologie, gebouwd erfgoed, roerend erfgoed) maar ook met domeinen daarbuiten, zoals publieksbeleving van het landschap en een koppeling met natuurwaarden en recreatieve potenties.

Landschapsbeleving als opkomend thema

Bij de koppeling van cultuurlandschap aan andere thema's valt vooral de koppeling aan publieksbeleving en publieksparticipatie op. Dit thema is recent sterk in opkomst en speelt in enkele van de hierna te noemen initiatieven (Landschapsbiografie, Project Mooi Land, Landschap in zicht). De beleving van het landschap door bewoners en bezoekers plus de verhalen die met dat landschap verbonden zijn, dienen in de ogen van velen naast de meer wetenschappelijk getinte inbreng van inhoudelijke deskundigen een plaats te krijgen.

Maar ook in het rijksbeleid is het thema beleving terug te vinden: In de Nota Ruimte (2005) kreeg de belevingskwaliteit van landschappen door burgers als één van de vier kernkwaliteiten beleidsmatig een plaats. De belevingskwaliteit speelde recent ook

⁷⁵ Renes, 1999, p. 467; Baas, Burm, Ligtendag en Vreugdenhil, 2000, p 19-20

⁷⁶ Baas, Burm, Ligtendag en Vreugdenhil, 2000, p 19-21

⁷⁷ Renes 1999, p. 467

op andere beleidsterreinen van de rijksoverheid een rol. In de door het rijk opgestelde structuurvisie voor de snelwegomgeving 'Zicht op mooi Nederland' uit 2008 werd aangekondigd tien tot twaalf 'snelwegpanorama's' te zullen beschermen. Inmiddels is dit beleid echter geschrapt. De keuze van te beschermen panorama's had tot stand moeten komen met behulp van een burgerraadpleging onder de Nederlandse snelweggebruikers⁷⁸. Overigens is nog maar zeer beperkt onderzocht wat de relatie tussen 'beleven' en 'cultureel erfgoed' is.⁷⁹ Dit leidde bij André van der Zanden in zijn inaugurele reden als bijzonder hoogleraar ruimtelijke planning en cultuurhistorie aan de Wageningen Universiteit in 2006 tot de constatering: 'De vele en uitbundige beschouwingen over bijvoorbeeld het belang van cultuurhistorische waarden voor de identiteit van gebieden, hebben dus kennelijk een uiterst smalle empirische basis'⁸⁰.

Rijk

Waardering van archeologisch erfgoed, gebouwd erfgoed en landschappelijk erfgoed is als activiteit vooral ingezet om richting te geven aan beschermingsprogramma's en om andere vormen van instandhouding te faciliteren. Voor het cultuurlandschap is op rijksniveau nooit daadwerkelijk een daarop afgestemd beschermingsprogramma van de grond gekomen. Zijdelings zijn delen of aspecten van het cultuurlandschap wel meegenomen bij de bescherming van stads- en dorpsgezichten, terwijl bij Nationale Landschappen en bij de selectie van dertig Wederopbouwgebieden het cultuurlandschap meer expliciet is meegenomen. Met een wijziging in het Besluit ruimtelijke ordening zijn gemeentes sinds 1 januari 2012 verplicht om in het ruimtelijk beleid rekening te houden met cultuurhistorische waarden, dus ook met landschap. Naast deze onderwerpen waarbij sprake is van een beleidscontext, speelt het rijk op het vlak van kennis in een enkel geval een rol.

De aanwijzing van Nationale Landschappen staat genoemd in de Nota Ruimte uit 2006, maar inmiddels zijn de Nationale Landschappen grotendeels weer uit het rijksbeleid weggeschreven. Nationale Landschappen zijn geselecteerd op basis van ecologische kwaliteiten, toeristische potenties en hun cultuurhistorische kwaliteiten. Selectie en onderbouwing daarvan heeft door het Rijk en met name door het toenmalige ministerie van VROM plaats gevonden. Voor de onderbouwing van de Nationale Landschappen wat betreft hun cultuurhistorische kwaliteiten is gebruik gemaakt van de kaart met Belvederegebieden, waarvan een deel is geselecteerd. De cultuurhistorische kwaliteiten kunnen deel uitmaken van de 'kernkwaliteiten' die voor elk landschap kort zijn beschreven. Behoud en versterking daarvan maakt gewoonlijk

deel uit van het beleid van de provincies.

Het actuele rijksbeleid voor het landschap is door de ministeries van VROM en LNV, nu EL&I, opgesteld en staat beschreven in de *Agenda Landschap* van november 2008⁸¹. Het hoofddoel van deze agenda is het streven naar een mooi en gevarieerd landschap dat moet uitmonden in een verhoging van de publieke waardering van het landschap (van een 7.3 in 2006 naar 8.0 in 2020). Thema's in de Agenda zijn een zorgvuldige inrichting van het landschap, burgerparticipatie bij allerlei initiatieven en duurzame financiering. Cultuurhistorie speelt een grote rol in de identiteit van gebieden, zo wordt gesteld, maar de Agenda bevat verder geen nadere uitwerking of onderbouwing op dit punt.

Het rijk is in de persoon van de RCE tevens betrokken geweest bij een initiatief van de terreinbeherende instanties Staatsbosbeheer, De 12 Landschappen en de Federatie Particulier Grondbezit voor het bepalen van de *'catalogus van de landschapscollectie'* (2008; zie volgende paragraaf). De aanwezige kennis bij de RCE en de inhoudelijke deskundigheid bij de instanties zelf is ingezet bij de beschrijving en selectie van deze topstukken.

Het meest recente wapenfeit, uit juni 2011, is de selectie door het Rijk van dertig wederopbouwgebieden, genoemd in de *Nota Koersen op karakter. Naar een visie erfgoed en ruimte*, opgesteld door de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de minister van Infrastructuur en Milieu; zie verder volgende paragraaf.

Provincies

Bij de provincies is in alle gevallen de afgelopen decennia sprake geweest van onderzoek naar de waarde van het cultuurlandschap ten behoeve van het ruimtelijk beleid. De waardering van landschap heeft onder meer het doel planologische beleidskeuzes en de inzet van middelen te kunnen onderbouwen. De in een volgende paragraaf nader te beschrijven provinciale waardekaarten zijn daartoe samengesteld. De provincie is in beginsel verantwoordelijk voor de inhoud, maar in de praktijk is de inventarisatie van elementen en structuren en de waardestelling daarvan vaak uitbesteed aan particuliere bureaus, dat geldt in het bijzonder de waardestelling van het cultuurlandschap en vaak is ook het rijk (RCE en de voorlopers daarvan) daar mede inhoudelijk bij betrokken geweest. Voorts hebben de provincies een sleutelrol gespeeld bij de vaststelling van de *'Canon van het Landschap'*, die in 2008 is samengesteld (zie ook volgende paragraaf).

Gemeenten

Verschillende gemeenten, zeker de wat grotere naar oppervlakte, hebben ook landschapswaarderingen laten uitvoerd. Een snelle rondgang op internet leert dat dit onder meer voor de gemeenten Winterswijk, Ede, Roosendaal, Zaandijk en Venray heeft plaatsgevonden. Vaak is deze opgave door gespecialiseerde particuliere

⁷⁸ <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2008/10/30/structuurvisie-snelwegomgeving-aanbiedingsbrief%5B2%5D.html>

⁷⁹ Een schaars voorbeeld is: Harry Ganzeboom. *Beleving van monumenten. Een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht.* 's-Gravenhage 1982

⁸⁰ Van der Zande, 2006, p. 8

⁸¹ <http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/publicaties?tekst=mer>

bureaus uitgevoerd. Op de werkwijzen daarvan wordt in een volgende paragraaf kort ingegaan.

Maar sommige gemeente stellen dergelijke karteringen in eigen beheer op. Een daarvan is bij voorbeeld de 'Cultuurhistorische Waardekaart 2006 – Zaanstad', opgesteld door P. Kleij en F. van de Poll⁸². De kartering betreft het archeologisch, (steden) bouwkundig en historisch-geografisch erfgoed. De kaart is door medewerkers van de gemeente in samenwerking met vertegenwoordigers van historische verenigingen opgesteld. De criteria aan de hand waarvan gewaardeerd is zijn overgenomen van de provincie Noord-Holland die deze hanteerde bij het opstellen van de provinciale waardenkaart (kenmerkendheid/representativiteit; gaafheid; zeldzaamheid; samenhang). Tot slot dient nog het Landschapontwikkelingsplan te worden genoemd. Hoewel dit instrument niet meer door het rijk gesubsidieerd wordt, zijn er nog tientallen van actief. Dit plan, bouwsteen voor verschillende andere ruimtelijke ordeningsinstrumenten, biedt een plek waar de cultuurlandschappelijke waarden van de gemeente benoemd kunnen worden. Onderdeel van de gebiedsanalyse is de beschrijving van het landschap, waar de cultuurhistorie en de waardering aspecten van zijn.

Overige partijen

Doordat cultuurhistorie het afgelopen decennium meer dan voorheen verknoopt is geraakt met andere domeinen dient zich ook een breder scala aan actoren aan dan voorheen. Actoren die de cultuurhistorie in combinatie met natuurlijke kwaliteiten of met publieksparticipatie, recreatieve potenties of nog weer andere thema's in hun beleid of in de publiciteit naar voren brengen. Als zodanig komen in de volgende paragraaf aan de orde: de Stichting Natuur en Milieu, de rijksadviseur voor het landschap, Vereniging Natuurmonumenten, De 12 Landschappen, Staatsbosbeheer en de Federatie Particulier Grondbezit, de Vereniging voor het Nederlandse Cultuurlandschap en Landschapsbeheer Nederland.

Werkwijze en eindproducten van het waarderen

Particuliere onderzoeks- en adviesbureaus

De particuliere onderzoeks- en adviesbureaus zijn in het voorgaande enkele malen genoemd. Zij hebben hun onderzoek naar het cultuurlandschap en de waardering daarvan in de periode voor 2005 onder meer ingezet voor de cultuurhistorische karteringen van provincies, gemeenten en terreinbeherende instellingen. De waarderingstechnieken uit de periode voor 2005 worden ook nadien gehanteerd. Wat betreft de gehanteerde criteria is daar meestal de bekende reeks zeldzaamheid, gaafheid, kenmerkendheid, ouderdom, diversiteit, samenhang in terug te vinden. Maar daarbij is vaak wel sprake van een eigen interpretatie, een ander begrippenapparaat of van eigen accenten binnen deze reeks en zit er dus een subjectief element in de aanpak. Waarden wor-

den vervolgens vaak cartografisch in een opklimmende schaal gepresenteerd.

Als voorbeeld van een recente werkwijze wordt hier het project is de 'Cultuurhistorische Atlas Winterswijk' uit 2009, opgesteld door RAAP (Nico Willemsse) en Bureau Overland (Jan Neeffjes) kort toegelicht. Voor het Winterswijkse landschap, buiten de bebouwde kommen, is een vlakdekkende waardering in vijf klassen gegeven die een in waarde opklimmende reeks vormen. De mate van verstoring speelt in de waardering een belangrijke rol, daarnaast de zeldzaamheid, historische zeggingskracht van een gebied en de aanwezigheid van 'bijzondere fenomenen'. De verschillende criteria zijn vervolgens verschillend gewogen⁸³.

Een korte rondgang op de websites van verschillende bureaus leert dat anno 2011 'waarderen van historisch cultuurlandschap' zelden als aparte activiteit of project wordt gedaan. (Bezocht zijn de sites van: Beek en Kooiman; Croonen Advies; Dorp, stad en Land; Lantschap; Overland; RAAP; Res Nova). Het waarderen door deze bureaus maakt, meestal impliciet, deel uit van een ruimere opdracht als het leveren van een cultuurhistorische atlas, een beeldkwaliteitsplan of het opstellen van cultuurhistorische adviezen ten dienste van beleid en ontwerp.

Provinciale waardekaarten

In de jaren negentig van de zoste eeuw zijn de meeste Nederlandse provincies van start gegaan met het samenstellen van cultuurwaardenkaarten. De kaarten, die vaak gekoppeld zijn aan een beleidsnota, spelen sindsdien een rol in het beleid van de provincie. Kaarten (en nota) hebben in veel gevallen sinds de eerste versie een of meerdere updates gekend. De initiatieven in de provincies kwamen los van elkaar tot stand en vonden op verschillende tijdstippen plaats. De provinciale projecten staan bekend onder de naam 'Cultuurhistorische Hoofdstructuur', 'Cultuurhistorische Waardenkaart' of 'Cultuurhistorische Elementenkaart' of onder een nog andere naam. Deze verschillende benamingen doen al vermoeden dat het niet om precies hetzelfde product gaat. Ondanks een door de werkgroep Cultuur van het Interprovinciaal Overleg in 1997 opgesteld streefbeeld voor dergelijke kaarten, laten de provinciale producten onderling aanzienlijke verschillen zien⁸⁴.

Voor alle provinciale projecten vormen de archeologie, de historische geografie en de historische (steden)bouwkunde de drie samenstellende delen van het cultureel erfgoed. In sommige gevallen zijn daar extra legenda-eenheden of specifieke onderscheidingen aan toegevoegd (bijvoorbeeld: cultuurhistorisch waardevolle groenstructuren, 'sporen uit de Tweede Wereldoorlog' of aardkundige waarden). De schaal waarop de karteringen zijn uitgevoerd varieert in het algemeen van 1:25.000 tot 1:50.000.

⁸² http://durp.zaanstad.nl/plannen/NL.IMRO.0479.STED3752BP-/NL.IMRO.0479.STED3752BP-0303/t_NL.IMRO.0479.STED3752BP-0303_2.3.html

⁸³ Neeffjes & Willemsse 2009

⁸⁴ Prins 2001

De verschillen tussen de provinciale waardenkaarten hebben betrekking op details maar ook op een wezenlijk punt als bij voorbeeld de waardestelling. In sommige provincies is een karterings- en waarderingsmethode geheel in eigen huis ontwikkeld, in andere gevallen werden elders gehanteerde (en beproefde) methoden geheel of gedeeltelijk overgenomen. Zo komen criteria als zeldzaamheid, gaafheid, kenmerkendheid, ouderdom, diversiteit, samenhang van elementen en patronen vaak voor, maar kan het relatieve belang van elk van de criteria per provincie verschillen. In het kader van dit onderzoek is dat niet verder per provincie uitgezocht.

Ook de mate waarin de waarden expliciet zijn gemaakt verschilt: er zijn provincies waar de waarden in drie of vier gradaties gekarteerd zijn met een onderscheid in 'basiskwaliteit', 'waardevol' en 'zeer waardevol'. Daarnaast hebben andere provincies een strikt onderscheid gemaakt in eigenlijke 'waarden' en landschappelijke 'kenmerken' die de onderliggende landschappelijke processen en structuren in beeld brengen. In weer andere gevallen is sprake van kaarten met een samenvatting van alle kennis van de cultuurhistorie, zonder een duidelijke scheiding tussen (meer algemene) historische kenmerken en (specifieke) waarden. Verder verschilt de mate van integraliteit: soms is alleen sprake van drie afzonderlijke kaarten voor archeologie, historische geografie en historische (steden)bouw, in andere gevallen is daarnaast een 'stapelkaart' gemaakt met een totaalscore voor cultuurhistorie.

Welke aanpak het beste werkt is bij gebrek aan een nationale evaluatie niet aan te geven. Door de verschillen in uitgangspunten, opzet, kartering- en waarderingsmethoden zijn de provinciale kaarten maar ten dele onderling vergelijkbaar en zijn ze evenmin goed bruikbaar als een samenhangend en consistent bestand voor waardestellingen op nationale schaal.

Het verzamelen van materiaal voor de kaart is door een enkele provincie in eigen beheer gedaan, maar meestal zijn onderdelen uitbesteed. Dat geldt vooral voor de inventarisatie en waardering van het historisch cultuurlandschap, waar de grootste leemtes in kennis zaten. Bekende bureaus op dit terrein als Alterra, Beek en Kooiman, Landview, Lantschap, Overland en RAAP hebben in die leemtes voorzien. Deze bureaus richten zich op cultuurlandschap 'in den brede', maar doen voor specifieke onderdelen soms een beroep op specialisten (bij voorbeeld op het terrein van groen, bouwhistorie, of aardkunde).

De 'uitkomsten' van de provinciale kaarten verschillen in kwantitatief opzicht aanzienlijk van de landelijk samengestelde overzichten. Door het meer gedetailleerde schaalniveau bij de provinciale kaarten en het regionale in plaats van nationale kader komen aanzienlijk meer waarden in beeld dan in de karteringen op nationale schaal.

Historisch-geografische Top-100

De 'Historisch-geografische Top-100' is gestart als project om

een overzicht van de honderd meest waardevolle historisch-geografische onderdelen van het Nederlandse (agrarische) cultuurlandschap te krijgen. Door de toenmalige directeur RDMZ, Fons Asselbergs, is in 2004 geopperd een historisch-geografische Toplijst op te stellen en de daarop voorkomende elementen en structuren voor een bescherming via de Monumentenwet 1988 in aanmerking te laten komen, alvorens de aanwijzingstop ('Tijdelijke beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2006') per 14 december 2005 van kracht zou worden. Vanwege de kort beschikbare tijd is in 2004 en 2005 aan de lijst gewerkt door middel van 'best professional judgement' van een groep deskundigen onder leiding van Guus Borger.

Bij het samenstellen van de lijst zijn de volgende uitgangspunten door de groep deskundigen vastgesteld en gehanteerd: internationale betekenis, spreiding over het land, spreiding over de landschapstypen, zeldzaamheid en spreiding naar thema's. De criteria 'gaafheid' en 'spreiding in de tijd' zijn niet expliciet genoemd, maar hebben wel meegespeeld. In tweede instantie zijn als eisen toegevoegd: de op de UNESCO-lijst staande sites (feitelijke lijst en voorlopige lijst), voor zover historisch-geografisch relevant, idem de National Landschappen uit de Nota Ruimte, idem de Belvederegebieden die vanuit overwegend historisch-geografische gronden zijn geselecteerd.

Het opstellen van de Top-100 werd doorkruist door de discussie over herziening van het selectiebeleid voor rijksmonumenten. Het vervolgens door de minister aangescherpte beleid ten aanzien van bescherming liet het opstellen van een specifiek op landschappelijke elementen en structuren gericht aanwijzingsbeleid feitelijk niet toe, waarmee een belangrijke drijfveer voor het opstellen van de Top-100 verviel en het project toen in de uitvoeringsfase is blijven steken.

In 2011 is vanuit de RCE opnieuw geopperd om het project alsnog af te ronden. Het besef is gegroeid dat een door de vakwereld zelf opgesteld overzicht van de meest belangwekkende historisch-geografische elementen en structuren een belangrijk onderdeel kan vormen van een nationaal referentiekader voor landschappen.

Landschapsbiografie

Sinds ongeveer 2004 is de *Landschapsbiografie* ontwikkeld. In de Biografie van Peelland wordt deze methode omschreven als 'een alternatief voor de traditionele systematiek van cultuurhistorische waardering en selectie'. Uitgangspunt van de methode wordt 'niet zozeer gevormd door de sectorale beschrijving van afzonderlijke cultuurhistorische relicten, maar juist door hun historische context en het historisch verhaal achter de relicten. Uitgangspunt is kortom de levensgeschiedenis van het landschap.'⁸⁵ Een brede disciplinaire benadering van het landschap, waarin o.a. historische ecologie en naamkunde een plaats kunnen

⁸⁵ Kolen 2004, p.6

krijgen, als ook de interactie tussen disciplines is een uitwerking van deze benadering. Het concept van de landschapsbiografie is ontwikkeld in kringen van het wetenschappelijk onderzoek (Vrije Universiteit, RACM/RCE) en is of wordt anno 2010 in een beperkt aantal onderzoeksprojecten uitgevoerd. De beleving van erfgoed bij burgers en de participatie van die burgers bij de waardering van landschappen kan een onderdeel vormen van het concept 'landschapsbiografie'. De publieksparticipatie is ondermeer in het project Biografie Nationaal Landschap Drentsche Aa een nadrukkelijk aanwezig onderdeel⁸⁶.

Project Mooi Land

Het door de Stichting natuur en Milieu geïnitieerde project 'Mooi land (2005/2006) – 100 natuurgebieden getest' beoogde te komen tot de aanwijzing van de mooiste natuurgebieden en landschappen, aan de hand van het toekennen van sterren, zoals Michelin dat doet bij restaurants⁸⁷. Aan de hand van sterren wordt direct duidelijk waar de kwaliteit van 'de natuur' het best is. Natuur is hier het overkoepelend begrip voor ecologie, cultuurhistorie, beleving en voor natuurrecreatie. In elke provincie hebben regionale landschapsinspecteurs gerapporteerd over voornoemde kwaliteiten.

Deze bevindingen zijn door de deskundigen van Stichting Natuur & Milieu zelf nog eens beoordeeld. Ook is de uitslag van een groot belevingsonderzoek door Alterra (2004) in beschouwing genomen. Samen leverde dat een voordracht voor het aantal sterren per gebied op. Een commissie van zes nationale inspecteurs heeft vervolgens de eindscore gegeven in de vorm van één tot vijf sterren. Opvallend is dat de echte agrarische cultuurlandschappen alle in de laagste categorie terecht zijn gekomen. Hoewel een interessant project, moet geconstateerd worden dat er in feite appels en peren op basis van lastige criteria met elkaar vergeleken zijn. Agrarische cultuurlandschappen zoals westelijk Zeeuws-Vlaanderen moesten de concurrentie aan met 'echte' natuurgebieden zoals de Weerribben.

Handreiking Cultuurhistorie in MER/MKBA

De Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (respectievelijk: milieueffectrapportage en maatschappelijke kosten-baten analyse) is in 2008 opgesteld door adviesbureau Witteveen + Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere⁸⁸. De Instrumenten m.e.r. en MKBA worden (verplicht) voor veel soorten projecten en plannen met ruimtelijke gevolgen ingezet. De effecten van die ingrepen op onder meer cultuurhistorie dienen in beeld te worden gebracht. Deze handreiking is bedoeld die informatie op verantwoorde, volwaardige en consistente wijze op te sporen en te presenteren. Aanleiding hiertoe was een evaluatie over de positie van cultuur-

historie in m.e.r.'s, waarin naar voren kwam dat die informatievoorziening erg uiteenlopend in kwaliteit en kwantiteit was. Voor de facetten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde wordt een drietal kwaliteiten in beeld gebracht: de beleefde kwaliteit, fysieke kwaliteit en de inhoudelijke kwaliteit. Elk van die kwaliteiten wordt aan de hand van de waarderingscriteria 'zichtbaarheid/herkenbaarheid, herinnerbaarheid, gaafheid, geconserveerdheid, zeldzaamheid, informativiteit, samenhangendheid en representativiteit' gemeten. Deze criteria zijn op hun beurt in een reeks 'operationele parameters' uitgewerkt. De kwaliteiten en criteria zijn ontleend aan de praktijk bij archeologie.

Op grond van de waarderingscriteria kan een waardeschaal (scoretabel) voor inhoudelijke kwaliteit worden gemaakt. Kenmerkend voor de methode is de (nagenoeg) gelijkmatig geformuleerde kwaliteiten voor elk van de facetten (archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde en de onderbouwing van die kwaliteiten: ze worden alle op dezelfde wijze gemeten. Er is nadrukkelijk sprake van een samenhangende systematiek en techniek van het waarden, deze Handreiking is van alle initiatieven in dit overzicht de enige werkelijk geïntegreerde waardering.

De Canon van het Landschap

In 2008 is als onderdeel van de Triënnale van Apeldoorn, een internationaal cultureel festival over tuin- en landschapsarchitectuur, de 'Canon van het Landschap' opgesteld door de rijksadviseur voor het landschap⁸⁹. Elke provincie heeft tien van haar meest markante of typerende landschappen aan mogen dragen, waarbij nadrukkelijk de uitnodiging gold ook stedelijke, infrastructurele en landschappen van recente oorsprong te nomineren. De door de provincies gehanteerde waarderingscriteria en de onderbouwing van keuzes zijn in de Canon niet expliciet gemaakt. De uiteindelijke selectie door de Rijksadviseur, waarbij per provincie vijf landschappen werden gekozen, laat een lijst zien waarin inderdaad een aantal moderne landschappen is vertegenwoordigd. Voorbeelden daarvan zijn het landschap van de 'ruilverkavelde komkleipolders', de 'nieuwe Gelderse stadslandschappen' en het 'infrastructureel landschap van Amsterdam Airport'. Maar het 'traditionele cultuurlandschap' is niettemin goed vertegenwoordigd in de selectie. De impact van deze canon is op de lange duur niet bekend, het ging vooral om het signaal om naar aanleiding van de Triënnale het belang van landschap weer eens onder de aandacht te brengen.

De Landschapscollectie

'Onze landschapscollectie: het koesteren en investeren waarde'. Onder deze titel vond in 2008 een oproep tot behoud van de nationale landschapscollectie van Natuurmonumenten, De 12 Landschappen, Staatsbosbeheer en de Federatie Particulier Grondbezit plaats. Door een klein team van voornamelijk historisch-geografische deskundigen (RCE, Universiteit Utrecht) is een keuze gemaakt van 'topstukken', de voor het Nederlandse

⁸⁶ http://www.rug.nl/staff/e.w.meijles/Brochure_2_landschapsbiografie.pdf

⁸⁷ Stichting Natuur en Milieu 2005

⁸⁸ <http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/publicaties?tekst=mer>

⁸⁹ Blerck, Andela 2008

landschap representatieve voorbeelden van terreinen die in bezit of beheer zijn van bovengenoemde terreinbeherende instellingen. Deze instellingen, die van huis uit sterk op de natuurwaarden gericht zijn, markeren met deze actie het belang van de cultuurhistorische kwaliteiten en laten deze nadrukkelijker dan voorheen onderdeel van hun beleid uitmaken. De landschapscollectie bestaat uit 85 gebieden⁹⁰.

Compendium van de Leefomgeving

Het Compendium voor de Leefomgeving is sinds 2009 een samenwerkingsverband van het Planbureau voor de leefomgeving, het Centraal Bureau voor de Statistiek en Wageningen UR⁹¹. Het compendium geeft alle feiten en cijfers over het milieu, natuur en ruimte in Nederland overzichtelijk bij elkaar. De informatie uit het Compendium wordt gebruikt in (overheids)publicaties, zoals de Milieubalans, Natuurbalans en diverse monitoring- en beleidsstudies. Onder het dossier Natuur valt het subdossier landschap. Onderdeel daarvan is de 'culturele kwaliteit' van het landschap. Op een schaal van vier (weinig, matig, gemiddeld, veel) zijn de culturele waarden in combinatie met de natuurlijke kwaliteiten van het landschap gekarteerd. De waardering van de culturele kwaliteiten is gestoeld op negen criteria, met verschillende wegingsfactoren, toegepast op gebieden van 250 bij 250 meter. De criteria zijn: Kenmerkende terreinvormen, Trefkans archeologie, Archeologische puntelementen, Archeologische vlakelementen, Herkenbaarheid ontginning, Zichtbare archeologische monumenten, Gebouwde monumenten, Defensie elementen en Kenmerkende natuur. Zes van de negen items betreffen (geautoriseerde) waarden op het gebied van archeologie en gebouwd erfgoed, die zijn ontleend aan KICH. De overige drie, (terreinvorming, ontginning, natuur) zijn door Alterra geleverd.

Rapport 'Nederland van de kaart'

Onder de naam 'Nederland van de kaart', maakte de Vereniging voor het Nederlandse Cultuurlandschap (VNC) in juni 2010 een kaart publiek waarop 'mooie' en 'overige' landschappen worden aangegeven⁹². In dit door de Vereniging uitgevoerde waarderingsonderzoek voldoen 'mooie' landschappen, volgens de toelichting, aan één of meer van de volgende criteria: het gebied bestaat uit natuur (waaronder: EHS, natuurmonumenten provinciale landschappen, natuureservaten), het gebied bestaat uit bos, voorts agrarische cultuurlandschappen met ten minste 50% oorspronkelijke patronen en afbakening en tenslotte Landschappen met tenminste 5% groen-blauwe dooradering. Waardering aan de hand van deze criteria betekende dat ca 33% van het land als 'mooi' kon worden bestempeld, met Friesland als 'mooiste' en Flevoland als 'lelijkste' provincie. Het met veel publieke aandacht gepresenteerde onderzoek werd van verschillende kanten bekritiseerd. Een door velen gevoelde tekortkoming van de aanpak

van de VNC ligt in de ontkenning van verandering en vernieuwing als wezenlijk kenmerk van landschappen, waardoor landschappelijke ontwikkelingen uit de 20ste eeuw, hoe karakteristiek ook voor bepaalde tijdvakken en bepaalde regio's, ten enenmale niet kunnen scoren als 'mooi' landschap op de kaart van de VNC. Dat verklaart de lage score van de provincie Flevoland.

Landschap in zicht

In het in 2010 verschenen boekje 'Landschap in Zicht' van Landschapsbeheer Nederland wordt een voorzet gedaan hoe je burgers bewuster kunt maken van de waarde van het cultuurlandschap en hun kennis en mening kunt gebruiken bij lokale beleidsvorming⁹³.

Landschap in Zicht helpt om op een praktische manier zicht te krijgen op wat bewoners waarnemen en wat ze waardevol vinden aan het landschap. Deze 'lokale kennis' kan bijvoorbeeld worden ingebracht in een dorpsvisie of een dorpsomgevingsplan. Die kennis wordt vervat in een overzicht van de meest belangrijke waarnemingen en het benoemen van de essentie van de beeldbepalende en meest karakteristieke kenmerken.

De methode 'Landschap in Zicht' is geïnspireerd op de Engelse methode 'Landscape Character Assessment' en ontwikkeld door Landschapsbeheer, de Vereniging voor Kleine Kernen en de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij.

Verwant aan 'Landschap in zicht' is de methode 'Leesbaar Landschap'. Deze kan volgens de makers voor drie doel worden ingezet: vergroten van kennis, belangstelling en draagvlak voor het landschap. Als tweede doel: planvorming om het landschap toegankelijker te maken en als laatste doel: planvorming om de landschapskwaliteit te versterken. 'Waarderen' van landschap is in deze methode nauwelijks meer expliciet een onderdeel, reden waarom er in dit overzicht verder niet inhoudelijk op wordt ingegaan. De methode is door Landschapsbeheer Nederland samen met CLM Onderzoek en Advies ontwikkeld. Leesbaar Landschap is onderdeel van het Programma IVN & Landschap⁹⁴.

Koersen op karakter: naar een visie erfgoed en ruimte

Een belangrijk onderdeel uit de rijksnota *Koersen op karakter: naar een visie erfgoed en ruimte* is de wederopbouw⁹⁵. Het rijk heeft voor ogen dat de ruimtelijke en bouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1940-1965 in de inrichting van Nederland herkenbaar aanwezig blijft. Daartoe zal het rijk (RCE) bestuurlijke afspraken met een aantal gemeenten maken om gebieden met die kwaliteiten in stand te houden. De gebieden waar het hier over gaat zijn zeven herstelde stads- en dorpscentra, vijftien woonwijken en acht agrarische gebieden. De laatstgenoemde categorie bestaat, behoudens de Noordoostpolder, uit voorbeelden van ruilverka-

⁹⁰ <http://www.landschapsmanifest.nl/data/documents/Brochure%20landschapscollectie.pdf>

⁹¹ <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/>

⁹² <http://www.nederlandvandekaart.nl/>

⁹³ <http://www.landschapsbeheer.nl/webwinkel/vrijwilligerswerk-burgerparticipatie/product/methode-landschap-in-zicht-download/144>

⁹⁴ <http://landschapsbeheer.nl/webwinkel/vrijwilligerswerk-burgerparticipatie/product/leesbaar-landschap-handleiding-deel-1-landschapswandeling/123>

⁹⁵ Blom 2011

velingen. De door de RCE uitgevoerde waardering en selectie van gebieden is gedaan op basis van onder andere architectonische en stedenbouwkundige principes en cultuurhistorische uitgangspunten in de context van de ontwikkelingsgeschiedenis. In de praktijk betekent dit dat de eerder genoemde criteria voor stedenbouw en jongere bouwkunst (MSP-criteria) de basis voor de selectie hebben gevormd.

Roerend erfgoed

Tessa Luger en Stephen Hartog, 11 juni 2013

Definitie van het domein

'Roerend erfgoed' is een veelomvattende, moeilijk af te bakenen term. In tegenstelling tot het onroerend erfgoed is het roerend erfgoed niet wettelijk omschreven.⁹⁶ De monumentenwet uit 1988 spreekt alleen van roerende monumenten die zijn gevonden bij het doen van opgravingen. Wat tot het roerend erfgoed gerekend wordt, is dan ook open voor verschillende interpretaties. Van oudsher werd onder 'roerende zaken' (de term 'erfgoed' is pas recent in de mode geraakt) met name (museale) kunst- en kunstnijverheidsvoorwerpen verstaan. De laatste jaren is er een tendens om het begrip te verbreden. Tegenwoordig neigt men ertoe een breed scala aan museale en buitenmuseale objecten als roerend erfgoed te zien, zoals academisch, religieus en industrieel erfgoed en bedrijfscollecties. Steeds vaker worden ook bibliotheek- en archiefcollecties met museale waarde tot het roerend erfgoed gerekend.

Het totaal van de in Nederland aanwezige collecties wordt wel de 'Collectie Nederland' genoemd. Daarmee wordt bedoeld al het cultureel erfgoed dat openbaar toegankelijk is en waarvoor de maatschappij bereid is verantwoordelijkheid te nemen. De Minister of Staatssecretaris van Cultuur draagt bestelverantwoordelijkheid voor dit geheel van openbare collecties. Het grootste deel van het roerend erfgoed wordt beheerd door musea. Andere belangrijke collectiebeheerders zijn gemeenten, kerkparochies en -gemeenten, universiteiten (academische collecties) en bedrijven (kunstcollecties en historische bedrijfscollecties). Een bijzonder deel van de 'Collectie Nederland' is de rijkscollectie. Het betreft roerend cultureel erfgoed dat in eigendom is van de Staat der Nederlanden. De rijkscollectie valt onder de directe verantwoordelijkheid van de Minister of Staatssecretaris van Cultuur en wordt beheerd door verzelfstandigde rijksmusea, ministeries en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze dienst beheert een kunstcollectie van circa 100.000 voorwerpen, variërend van schilderijen, beeldhouwwerken en installaties tot meubels, sieraden en affiches. Veel van deze voorwerpen zijn tijdelijk of permanent uitgeleend aan musea, openbare gebouwen en Nederlandse ambassades. Wat niet is uitgeleend, is opgeslagen in depots. Daarnaast kennen we nog roerend erfgoed in privaat bezit dat van nationaal belang wordt geacht en daarom onder de Wet tot Behoud van Cultuurbezit (WBC) valt.

Een deel van het roerend erfgoed is van oorsprong nauw verbonden met zijn historische omgeving, zoals een gebouw, een park of de openbare ruimte). Dat type roerend erfgoed kan in die oorspronkelijke omgeving zelf bewaard worden (*in situ*) of los daarvan (*ex situ*). Wanneer sprake is van een samenhang van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historisch, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang, spreken we van een ensemble.⁹⁷

Een (historisch) interieur is een samenstel van een of meer ruimten (structuur, onderlinge relatie en ruimtelijke verhoudingen), de afwerking daarvan (wanden, vloeren en plafonds) en de in richting (roerende zaken).⁹⁸ In een interieur vormt het roerend erfgoed *in situ* een samenhangend geheel met het gebouwde erfgoed en is er een duidelijke overlap met het werkveld van gebouwde erfgoed. Steeds vaker wordt dit type roerend erfgoed in samenhang met zijn gebouwde (historische) en soms ook zijn landschappelijke omgeving beschouwd en gewaardeerd.

Historische achtergrond van het waarden

Eerste musea

De eerste Europese musea dateren uit de periode van de Verlichting. Er ontstond in die tijd een grote behoefte kennis over de wereld te vergaren en uit te dragen. Deze kwam onder meer tot uitdrukking in het aanleggen en toegankelijk maken van brede, encyclopedische verzamelingen van voorwerpen van kunst, natuur en wetenschap. In Nederland is het Teylers Museum, opgericht in 1784, het oudste museum met een dergelijke breed samengestelde collectie. Ook de Europese vorstenhuizen bezaten van oudsher rijke collecties die in sommige openbaar toegankelijk werden gemaakt. Een Nederlands voorbeeld daarvan is de Galerij van Prins Willem V in Den Haag. Uit de kunstverzameling van de stadhouderlijke familie werd tevens de basis gelegd voor het latere Rijksmuseum; onder de naam Nationale Kunst-Galerij opende dit museum in 1800 zijn deuren. Dankzij de actieve bevordering van kunst en wetenschap door Koning Willem I volgde al snel de oprichting van andere nationale musea: het Koninklijk Penningkabinet (1816), het Rijksmuseum van Oudheden (1818), het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (1820), het Koninklijke Kabinet (1822, het huidige Mauritshuis) en het 's Rijks Etnographisch Museum (1837, het huidige Rijksmuseum voor Volkenkunde).

Maar het bleef niet bij de oprichting van deze nationale musea. In de dezelfde periode werden, vanuit de groeiende behoefte vaderlandse kunstvoorwerpen en oudheden te bewaren en tentoon te stellen, overal in het land stedelijke en provinciale oudheidkamers opgericht. In de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw werden veel van deze oudheidkamers omgevormd tot stedelijke musea. Daarbij werd de roep om de oprichting van een overkoepelend nationaal Museum voor Vaderlandsche Oudheden steeds sterker. In 1858 werd het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG) opgericht. Dit genootschap legde, net als vele andere vergelijkbare genootschappen uit die tijd, een eigen collectie aan. Het KOG stelde zichzelf daarbij ten doel zijn collectie op termijn onder te brengen in een nog op te richten nationaal museum. De eerste KOG-conservator, David van der Kellen,

⁹⁶ Zie F.C. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* (Den Haag 1975).

⁹⁷ Definitie gebaseerd op *Van object naar samenhang, De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed*. Rapport opgesteld in opdracht van het Directeurenoverleg Cultuurdiensten. (Zeist, Den Haag, Amsterdam 2004)

⁹⁸ Definitie gebaseerd op B. Laan e.a., (red.), 'Achter gesloten deuren: Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1959' in: *Jaarboek Cuypergenootschap 2000*, Rotterdam 2000.

maakte zich sterk voor het behoud van allerlei kunstwerken die verkocht of vernietigd dreigden te worden. In 1875 kwam het tot de oprichting van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, dat zou worden ondergebracht in het Rijksmuseum. Van der Kellen werd de eerste directeur van dit museum.

Overheidsbemoening met het roerend erfgoed

Deze ontwikkelingen betekenden echter niet dat de zorg voor het roerend erfgoed voldoende gegarandeerd was. In 1873 publiceerde de jonge advocaat Victor de Stuers zijn beroemd geworden artikel 'Holland op z'n smalst' in het tijdschrift *De Gids*. Hierin ageerde hij fel tegen de onverschillige houding van de overheid tegenover het culturele erfgoed, die niet verhinderde dat veel waardevolle gebouwen en kunstvoorwerpen verloren gingen. De aanleiding voor zijn protest was de verkoop van een oksaal uit de Sint Jan van 's-Hertogenbosch aan een Engelse kunsthandelaar, die het doorverkocht aan het Victoria and Albert Museum in Londen. Zijn aanklacht vond gehoor; vier maanden na de publicatie werd een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst geïnstalleerd met De Stuers als secretaris. Dit college kreeg de opdracht de regering gevraagd of ongevraagd te adviseren over het behoud van voorwerpen en gebouwen die van belang geacht werden voor de Nederlandse geschiedenis en kunst. Tevens kreeg het de taak waardevolle voorwerpen op te sporen en de regering voorstellen te doen omtrent de historische en kunstverzamelingen van het Rijk.⁹⁹

Particulier initiatief

Ook vanuit particuliere zijde was er zorg om het roerend erfgoed. In 1883 werd op initiatief van een aantal kunstminnende particulieren de Vereniging Rembrandt opgericht, met als doel het veilig stellen van waardevolle oude kunst voor het Nederlands openbaar kunstbezit. De initiatiefnemers maakten zich zorgen om het feit dat steeds meer waardevolle werken van Hollandse meesters naar het buitenland verdwenen. De directe aanleiding voor de oprichting was de op handen zijnde verkoop van een bijzondere verzameling van overwegend oude Hollandse tekeningen (collectie De Vos). Met steun van de net opgerichte vereniging konden bijna 500 tekeningen uit deze verzameling voor het Rijksprentenkabinet worden verworven.¹⁰⁰ Ook de *Liefdesbrief* en het *Melkmeisje* van Vermeer konden nog net op tijd uit oud Amsterdams bezit voor het Rijksmuseum worden aangekocht.¹⁰¹ Als criterium voor wat moest worden aangekocht stond het nationale kunstzinnige belang voorop. Later zou de vereniging zijn aandachtsgebied verbreden naar moderne en niet-Nederlandse kunst.

Aanstelling rijksadviseur voor roerende monumenten¹⁰²

In 1918 bracht de Oudheidkundige Bond het rapport *Over beheer en hervorming onzer musea* uit. daarin sprak de bond zijn bezorgd-

heid uit over de situatie in de Nederlandse museumwereld. Er was een wildgroei aan musea ontstaan en een centraal beleid ontbrak. De bond beschouwde alles wat binnen de landsgrenzen aan museumbezit was als één grote verzameling (en liep daarmee vooruit op de 'Collectie Nederland-gedachte' uit de jaren '90) en klaagde over leemten in die nationale verzameling. Het rapport pleitte voor vergaande centralisatie: er moest één nationaal Kunstmuseum en één Historisch Museum komen en regionaal moesten verzamelingen worden geconcentreerd in de provinciale hoofdsteden. Daarnaast bevatte het nog een aantal vernieuwende voorstellen: de oprichting van een museumfonds voor aankopen, de instelling van een rijksinspectie, en een grote uitruil tussen rijksmusea en plaatselijke musea. De aanbevelingen kwamen in grote lijnen overeen met die van de *Rijkscommissie van Advies inzake Reorganisatie van het Museumwezen hier te lande* die in 1921 haar rapport uitbracht. Beide rapporten hadden invloed op het denken over musea in Nederland en leidden tot een aantal maatregelen: de instelling van een Museumraad (1922, vanaf 1946 Rijkscommissie voor de Musea) en de benoeming van een inspecteur voor Roerende Monumenten (1943). De bepleite centralisatie bleef echter uit: een algehele herverdeling van museale voorwerpen werd als een te vergaand ingrijpen door de overheid in het museumbestel beschouwd.

Bij wijze van poging van de overheid greep te krijgen op het museale bestel, werd zoals gezegd in 1943 een rijksadviseur voor musea aangesteld. Deze adviseur kreeg tot taak een verbindende schakel te vormen tussen het Rijk en de Nederlandse musea. Hij beoordeelde ondermeer welke voorwerpen Nederland wel en niet mochten verlaten ten behoeve van verkoop of als langdurig bruikleen (vanaf 1948 in het kader van het Deviezenbesluit, vanaf 1984 volgens de Wet Behoud Cultuurbezit) en toetste welke voorwerpen het waard waren om met subsidiegeld gerestaureerd te worden. Moeilijkheid daarbij was dat een overzicht van het Nederlandse museumbezit ontbrak, waardoor een vergelijking met voorwerpen uit andere collecties niet goed mogelijk was. Evenmin beschikte men over een wegingskader met waarderingscriteria voor het roerend erfgoed. De belangrijkste criteria die - meestal impliciet - werden toegepast waren de schoonheid van een voorwerp en zijn waarde als document van het verleden.¹⁰³

Eerste waarderingskader

Het zou tot het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw duren voor er in Nederland een waarderingskader voor roerend erfgoed geïntroduceerd werd. Hiermee werd een achterstand ingelopen ten opzichte van het onroerend erfgoed, dat immers al lang een dergelijk kader kende. Het kader werd opgesteld in verband met de in werking treding van de Wet tot Behoud van Cultuurbezit (WBC) in 1984. Deze wet verving het in 1980 afgeschaft Deviezenbesluit en had tot doel om ongewenste vervreemding van roerende zaken van nationale betekenis naar het buitenland tegen te gaan. In aanvulling op de wet werd een

⁹⁹ zie 200 jaar Rijksmuseum p. 131 e.v.

¹⁰⁰ zie Hecht p. 20

¹⁰¹ zie Hecht p. 11

¹⁰² zie Willink p. 12

¹⁰³ zie Willink p. 15-16 en noot

lijst van roerende zaken in particulier eigendom opgesteld waarvoor deze beschermende maatregel gold. Om te toetsen welke voorwerpen en verzamelingen vanwege hun onmisbaarheid en onvervangbaarheid voor voor plaatsing op de lijst in aanmerking kwamen, werden waarderingscriteria geformuleerd. De criteria vormden de basis voor het waarderingskader van het Deltaplan voor Cultuurbehoud, dat in 1990 geïntroduceerd werd.

Deltaplan voor Cultuurbehoud

Het Deltaplan voor Cultuurbehoud (1990-2000) was een groot-scheepse reddingsoperatie voor het roerend cultureel erfgoed, waarbij de rijksoverheid miljoenen aan subsidiegeld ter beschikking stelde om achterstanden in conservering en collectieregistratie weg te werken. Uit een rapport van de Algemene Rekenkamer uit 1987 was gebleken dat het slecht gesteld was met de toestand van het Nederlands cultuurbezit. Dit deed de toenmalige minister van Cultuur, Hedy D'Ancona, besluiten een reddingsoperatie op te zetten om de achterstanden in te halen en de zorg voor het cultureel erfgoed te verbeteren: het Deltaplan voor Cultuurbehoud (1990-2000). Het Deltaplan richtte zich op verschillende sectoren – museale collecties, archieven, archeologische monumenten en rijksmonumenten – maar het accent lag op de museale collecties, met name de rijkscollecties waarvoor de minister direct verantwoordelijk was. Om te waarborgen dat alleen werkelijk waardevolle collecties van deze regeling zouden profiteren, werd bij de verdeling van subsidiegelden niet alleen gelet op de conserveringsurgentie, maar ook op de cultuurhistorische waarde. Geïnspireerd op het waarderingskader van de Wet Behoud Cultuurbezit werd een indeling in vier categorieën gemaakt. Categorie A en B werden beschouwd als respectievelijk de top en de subtop van het Nederlands cultuurbezit, C als ondersteunend aan de doelstelling van de instelling en D als te weinig waardevol om voor een bijdrage in aanmerking te komen. Musea dienden zelf in een collectieplan het belang van hun collecties aan te geven; deze waardering werd vervolgens getoetst door ambtenaren van de Rijksdienst Beeldende Kunst, later het Instituut Collectie Nederland. Met deze indeling in vier categorieën werd het eerste algemeen geldende waarderingskader voor het Nederlands roerend cultureel erfgoed geboren. Als referentiekader voor de waardering gold de 'Collectie Nederland'; een nieuw begrip dat bij het begin van het Deltaplan was geïntroduceerd om het geheel aan openbare collecties in Nederland mee aan te duiden. Hoewel dit kader een goed handvat bood bij de waardering van collecties, bleek een inschatting van het lokale en regionale belang problematisch, aangezien de objecten en collecties uitsluitend op nationaal niveau getoetst werden. Een ander veel gehoord bezwaar was dat de Deltaplan-criteria vooral voor de waardering van (kunst) historische collecties geschikt waren en minder voor andere typen collecties. Dit ondervonden nadeel bracht verschillende museumsectoren ertoe eigen waarderingscriteria te ontwikkelen.

Waardering op regionaal niveau: het Museum Inventarisatie Project (MUSIP)

De kapitaalinjectie die het Deltaplan voor Cultuurbehoud in de museale sector betekende, zorgde tegelijkertijd voor een enorme kwaliteitsimpuls. Maar tevens werden de zwakten van het museale bestel blootgelegd. Door de jarenlange achterstanden in collectieregistratie, de veelheid aan gehanteerde digitale systemen en het gebrek aan bereidheid om gegevens uit te wisselen, was het nog altijd onmogelijk een goed overzicht van de Collectie Nederland te verkrijgen. Om in deze lacune te voorzien, werd het Museum Inventarisatie Project (MUSIP) in het leven geroepen. Van 1997 tot 1999 werden per provincie museale collecties op deelcollectieniveau in kaart gebracht. Musea leverden zelf gegevens aan over de omvang, samenstelling en cultuurhistorische waarde van hun collecties, die in een centrale database werden opgeslagen. Voor de waardebeoordeling werd opnieuw gebruik gemaakt van de indeling in vier categorieën van de WBC en het Deltaplan. Maar anders dan bij deze eerdere toepassingen werd bij MUSIP de waardering uitgevoerd op het niveau van de eigen instelling; dat wil zeggen dat een A-object beschouwd werd als topstuk binnen de eigen museumcollectie, maar niet per se een topstuk binnen de Collectie Nederland hoefde te zijn. Hoewel MUSIP het zicht op de Collectie Nederland verbeterd heeft, is het projectresultaat vanwege de gehanteerde grofmazige systematiek te beperkt gebleken om een goed inzicht in de waarde en betekenis van de Collectie Nederland te bieden.

Grenzen aan de groei

Als gevolg van de grote inhaalslag in conservering en registratie van museumcollecties in de jaren negentig van de vorige eeuw, nam het besef toe dat Collectie Nederland door zijn voortdurende groei onbeheersbaar dreigde te worden. Hogere eisen aan het collectiebeheer en de bouw van nieuwe, geklimatiseerde museumgebouwen en depots zorgden voor een steeds verdere stijging van de kosten. Dit riep de vraag op of de cultuurhistorische waarde van de collecties in alle gevallen die investering rechtvaardigde. Bij het kritisch doorlichten van collecties bleek dat objecten soms maar bij toeval in een museum terecht waren gekomen, onherstelbaar beschadigd waren of hun betekenis voor de collectie hadden verloren. Zouden deze objecten voor de eeuwigheid in een museum bewaard moeten blijven? Deze vraag stond centraal op het landelijke congres over het afstoten van museale collecties *Grenzen aan de groei* (1999), georganiseerd door het toenmalige Instituut Collectie Nederland en de erfgoedbrede discussienota *Erfgoed in overvloed* (2000). Het onderwerp leefde sterk en bleek bespreekbaar te zijn geworden. De belangstelling resulteerde in het opstellen van een Leidraad voor het Afstoten van Museale Objecten (LAMO), die door de Nederlandse Museumvereniging geaccepteerd werd als professionele norm. Daarna verstomde de discussie, om in 2011 opnieuw op te laaien naar aanleiding van de verkoop van Museum Gouda van een schilderij van Marlène Dumas. De Nederlandse Museumvereniging herbevestigde bij die gelegenheid het belang van het naleven van de (inmiddels her-

ziene) LAMO. Deze leidraad schrijft onder meer voor dat aan afstoting een gedegen waarderings- en selectieprocedure vooraf dient te gaan, dat afstoting om financiële motieven nooit te billijken is en dat af te stoten voorwerpen eerst aan collega-musea dienen te worden aangeboden alvorens op de markt te worden gebracht.

Musea onder druk

Sinds het Kabinet Rutte in 2011 forse bezuinigingen op de cultuurbegroting doorvoerde, waarna veel provincies en gemeenten het voorbeeld van het rijk volgden, staan musea in toenemende mate onder druk. Hoewel in het regeerakkoord uit 2010 gesteld werd dat cultureel erfgoed bij de bezuinigingen zou worden ontzien, bleek na verloop van tijd dat de museale sector toch niet gespaard zou blijven. Sommige musea worden met sluiting bedreigd of zijn al gesloten, andere heroriënteren zich door krimpende budgetten op hun museale taken en zoeken bijvoorbeeld partners voor hechtere samenwerking of fusie. Deze recente ontwikkelingen vergroten het belang voor musea om de waarde van hun collecties voor de samenleving te onderstrepen. In het rapport *Meer dan waard. De maatschappelijke betekenis van musea* van de Nederlandse Museumvereniging uit 2009 worden vijf maatschappelijke waarden van de Nederlandse musea benoemd: de collectiewaarde, de verbindende waarde, de educatieve waarde, de belevingswaarde en de economische waarde. Het beheren van een waardevolle collectie wordt niet langer voldoende geacht voor musea om hun bestaan mee te legitimeren. Toch zal ook in de toekomst de collectie het hart van het museale bedrijf blijven vormen; zonder collectie immers – enkele uitzonderingen daargelaten – geen museum. Dit maakt het belang van een gedegen, onderbouwde collectiewaardering actueler dan ooit tevoren.

Historische interieurs

Naast de toenemende belangstelling voor kunstvoorwerpen groeide in de loop van de twinstigste eeuw de interesse in kunstnijverheid en historische interieurs. Deze mondde uit in de aanstelling in 1964 van Theo Lunsingh Scheurleer (1911-2002) als de eerste hoogleraar Geschiedenis van de Kunstnijverheid aan de Rijksuniversiteit Leiden.¹⁰⁴ In Nederland was hij de grondlegger van de wetenschappelijke bestudering van het historische interieur. Hij initieerde het Rapenburg project, een onderzoeksproject naar de historische huizen aan het Rapenburg in Leiden. Dit onderzoek en de gelijknamige zesdelige publicatiereeks (1986-1992) betekende een doorbraak voor de wetenschappelijke studie en waardering van interieurs.

Tegen het eind van de vorige eeuw ontstond een samenwerking op het gebied van het historisch interieur tussen het Instituut Collectie Nederland (ICN), de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), het Ministerie van OCW en de Erfgoedinspectie.

Een mijlpaal voor deze gezamenlijke inzet was de organisatie in 2001 van het Jaar van het Nederlandse Interieur, dat resulteerde in een internationaal congres over het interieur, het Jaarboek van de RDMZ *Interieurs belicht* (2001) evenals de gezamenlijke publicaties *Leven in Toen* (2001), later gevolgd door *Binnen bij Boeren* (2003). In hetzelfde themajaar verscheen *Het Nederlands Interieur in Beeld 1600-1900* (2001). Deze publicatie bood als eerste een vrijwel volledig overzicht van drie eeuwen interieur in Nederland.

In 2001 vond ook de oprichting van de Stichting Het Nederlandse Interieur (SHNI) plaats. Deze stichting biedt een platform voor kennisuitwisseling en bevordert de belangstelling voor interieurs. Daarmee speelt hij een belangrijke rol in het vergroten van kennis en het draagvlak voor bescherming van interieurs.

De Sectie Historische Huizen van de Nederlandse Museumvereniging (NMV) houdt zich bezig met museale interieurs in Nederland. Deze sectie behartigt de belangen van de museum professionals voor de instandhouding en het beheer van kastelen en historische (land)huizen met een museale functie. Diverse musea droegen met tentoonstellingen en publicaties bij aan meer bekendheid, begrip en waardering van interieurs en nog onderbelichte kunststromingen. Voorbeelden zijn *De Lelijke Tijd* (1995), *Wonen in Arcadië* (1998) en *Rococo in Nederland* (2001). Het ICN stimuleerde in 2002 de internationale kennisverspreiding over interieurs met de organisatie in Amsterdam van de conferentie van de sectie van historische huizen (DEMHIST) van The International Council of Museums (ICOM) en de begeleidende publicatie *Historic House Museums as Witnesses of National and Local Identities* (2003).

In 2004 brachten OCW, de Erfgoedinspectie, het ICN en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het rapport *Van object naar samenhang* uit. Het rapport onderstreept de meerwaarde van een gebouw met de bijbehorende oorspronkelijke inrichting en bevat aanbevelingen voor een betere bescherming van interieurs, een verdergaande samenwerking tussen professionele organisaties en het beter informeren van de beheerders en eigenaren van interieurs. Het rapport definieert het begrip ensemble als een samenhang van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historisch, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang. Er kunnen vier ensemblevormen onderscheiden worden: door historische continuïteit, door samenstelling, door totaalontwerp en door herkomst. Deze benadering van het interieur met behulp van het begrip ensemble vormde een wezenlijk element van het later ontwikkelde *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs* (2010) van de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Dat hulpmiddel is bedoeld om de bewustwording van de culturele waarde van interieurs te stimuleren als sleutel tot een betere bescherming.

Actoren en beleidscontext van het waarden

Waardering van het roerend erfgoed – in de breedste zin van het woord – vindt zowel ‘van bovenaf’, door erfgoeddeskundigen in overheidsdienst, als ‘van onderop’, door eigenaren en beheerders

¹⁰⁴ Na het emeritaat van zijn opvolgster Willemijn Fock in 2007 is deze leerstoel niet gecontinueerd.

van roerend erfgoed plaats. Het bewust en expliciet toekennen van culturele waarde wordt de laatste jaren steeds meer gezien als een belangrijk aspect van een zorgvuldige omgang met het erfgoed. De meeste musea beschikken over een collectieplan, een document dat inzicht geeft in de samenstelling van de collectie en het collectiebeleid. In een collectieplan komt doorgaans ook de waardering van de collectie aan bod.¹⁰⁵

Culturele waarden spelen een rol bij allerlei beslissingen omtrent een collectie, zoals het stellen van prioriteiten bij de verdeling van budgetten, het voorbereiden van een subsidieaanvraag, het verwerven van een nieuw collectiestuk, de wijze van tentoonstellen en het opstellen van een evacuatielijst. Conservatoren en collectiebeheerders kennen zelf waarden aan de collectie toe; zij hebben hiervoor meestal voldoende (kunst)historische expertise in huis. Als de eigen deskundigheid op bepaalde gebieden te kort schiet, schakelt men externe deskundigen in. De instanties waaraan musea verantwoording dienen af te leggen – overheden, besturen, raden van toezicht – bemoeien zich doorgaans niet met de toekenning van waarden aan de collectie. Dit wordt beschouwd als de verantwoordelijkheid van de museale deskundigen.

Bij de waardering ‘van bovenaf’ gaat het meestal om de vraag of het Rijk of een lagere overheid bereid is (financiële) verantwoordelijkheid voor bepaalde objecten of collecties te dragen. Dit speelt onder meer bij het toevoegen of verwijderen van objecten aan de rijkscollectie, bij het verlenen van subsidies voor verwerving of restauratie en bij voordrachten voor plaatsing van voorwerpen of collecties op de lijst bij de Wet tot Behoud van Cultuurbezit. Overheden laat zich bij de besluitvorming in uitzonderlijke gevallen adviseren door (commissies van) deskundigen, soms door hun eigen ambtelijk apparaat.¹⁰⁶ In sommige gevallen wordt bij deze vorm van waardering gewerkt met vastgestelde criteria of waarderingsskaders.

Sinds 1984 is de de Wet tot Behoud van Cultuurbezit (WBC) van kracht. Deze wet richt zich op het behoud van roerende zaken die van nationale betekenis worden beschouwd. Het doel van de wet is het tegengaan van ongewenste vervreemding naar het buitenland. Bij de wet hoort een lijst van roerende zaken in particulier eigendom waarvoor deze beschermende maatregel geldt. Een commissie van deskundigen, de zogenaamde WBC-commissie van de Raad voor Cultuur, toetst het belang van voorwerpen die worden voorgedragen voor plaatsing op de lijst. Zij hanteert hierbij vaste criteria die betrekking hebben op het belang van het voorwerp of de collectie voor het openbaar Nederlands cultuurbezit. De lijst bevat maar een zeer beperkt deel van al het

roerend erfgoed in Nederland: het gaat om 240 losse voorwerpen en 23 verzamelingen. Openbare, museale collecties staan er niet op; deze worden voldoende tegen ongewenste vervreemding beschermd geacht.

Werkwijze en eindproducten van het waarden

Onderzoek

Bij elke erfgoedsector geldt dat aan een waardering meestal een vorm van inventarisatie en/of onderzoek vooraf gaat. Aangezien bij het roerend erfgoed de waardering doorgaans uitgevoerd wordt door eigenaren en collectiebeheerders zelf, is er weinig zicht op de manier waarop dit gebeurt. De wijze van onderzoek, de duur en de mate van diepgang zal sterk variëren en afhankelijk zijn van veel verschillende factoren, zoals beschikbare tijd en middelen, kennis en het belang dat aan een object of collectie gehecht wordt. Relevante bronnen zijn bijvoorbeeld de objectbeschrijvingen uit het registratiesysteem, (kunst)historische publicaties, restauratieverslagen, audiovisueel materiaal, archiefstukken met betrekking tot herkomst en vroeger gebruik, veilingcatalogi, maar ook mondelinge informatie van vroegere eigenaren, vervaardigers en (oud-)museummedewerkers.

Waardstelling

Waarderen van roerend erfgoed vindt vaak impliciet plaats: uit het feit dat een object wordt aangekocht, gepresenteerd, gerestaureerd of opgenomen in een tentoonstellingscatalogus blijkt de waardering. Op die manier wordt duidelijk wat een museum beschouwt als zijn topstukken. Omgekeerd kan uit het feit dat een object nooit het depot verlaat een lage waardering worden geconcludeerd. Een meer expliciete vorm van waardering kan een aanduiding van de culturele waarde in het collectieregistratiesysteem zijn; wanneer gebruikt gemaakt wordt van de MUSIP- of Deltaplan-systematiek wordt dit uitgedrukt door middel van de letter A, B, C of D.

Collectiebeheerders zijn vrij in het bepalen of en zo ja welke waarderingssystematiek zij hanteren en hoe ze deze toepassen. De meest bekende en meest gebruikte methodiek is die van het Museum Inventarisatie Project (MUSIP), een project waarbij per provincie museale collecties op deelcollectieniveau geïnventariseerd en gewaardeerd zijn. Deze methodiek is een afgeleide variant van die van het Deltaplan voor Cultuurbehoud, ontwikkeld in de tweede helft van de jaren tachtig ten behoeve van de toedeling van behoudssubsidies. Beide systematieken gaan uit van een hiërarchie tussen vier categorieën objecten, waarbij categorie A wordt beschouwd als de top, B als de subtop, C als de ondersteunende (depot-)collectie en D als waardeloos binnen de context van de collectie in kwestie. Aan de categorieën gekoppeld zijn verschillende waarden zoals ijkwaarde, presentatiewaarde en symboolwaarde.

Het verschil is dat bij MUSIP de waardering plaatsvindt op het niveau van de eigen instelling, terwijl bij de Deltaplan-methodiek

¹⁰⁵ In een onderzoek van Joyce Dunki Jacobs uit 2010 naar 29 collectieplannen is gebleken dat in 13 van de plannen aandacht besteed werd aan de waardering van de collectie.

¹⁰⁶ Te denken valt aan bijzondere verwervingen voor de rijkscollectie zoals het schilderij Victory Boogie Woogie van Piet Mondriaan, de Verkade collectie, de Ritman collectie en de glascollectie uit Leerdam.

het referentiekader voor categorie A en B nationaal, dat wil zeggen de 'Collectie Nederland' is. Uit een enquête onder 179 Nederlandse musea uit 2011 blijkt dat 33% de collectie volledig gewaardeerd heeft. De meest gebruikte methodiek daarbij is MUSIP (42,4%); dit is tevens onder alle respondenten de bekendste methodiek (68%).

Naast deze twee algemene methodieken, die in principe op elk type roerend erfgoed kunnen worden toegepast, zijn er in de loop der tijd verschillende methodieken voor specifieke soorten roerend erfgoed ontwikkeld. De oudere methodieken gaan in de basis terug op de MUSIP/Deltaplan-methodiek; alleen de criteria op grond waarvan gewaardeerd wordt zijn toegespitst op een bepaald type erfgoed. Voorbeelden daarvan zijn de selectiecriteria voor natuurhistorische collecties, die voor railgebonden erfgoed, de Fotios criteria voor fotocollecties, en de criteria voor medisch academisch erfgoed.

Een aantal waarderingskaders van meer recente datum is geïnspireerd op de Australische waarderingsmethodiek *Significance 2.0*; dit zijn het waardestellend kader voor mobiel erfgoed (gepubliceerd in 2006 in *Erfgoed dat beweegt!*), het *Hulpmiddel voor de culturele waardering van historische interieurs* (2010) en de *Handreiking roerend religieus erfgoed* (2011).

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontwikkelt kennis op het gebied van de waardering van roerend erfgoed. Voorheen lag voor de Rijksdienst de nadruk op het uitvoeren van waarderings ten behoeve van zowel de Rijksoverheid als van eigenaren en beheerders van roerende collecties. De laatste jaren heeft een verschuiving plaatsgevonden naar de ontwikkeling en verfijning van de methodologie: de Rijksdienst werkt aan methoden en technieken ten behoeve van collectiebeheerders om roerend erfgoed te waarderen. Voorbeelden hiervan zijn het waardestellend kader voor het mobiel erfgoed, gepubliceerd in *Erfgoed dat beweegt* (2006) en het *Hulpmiddel voor de waardering van historische interieurs* (2010).

Waardering van het roerend erfgoed is van oudsher een zaak van deskundigen. Dat zijn meestal (kunst)historici als het gaat om collecties van kunst(nijverheids)- en cultuurhistorische collecties. In de *Handreiking roerend religieus erfgoed* (2011), waaraan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft meegewerkt, is een waarderingskader voor roerend religieus erfgoed opgenomen waarin voor het eerst een plaats is ingeruimd voor waardering door niet-deskundigen. Bij religieus erfgoed is de eigenaar meestal zelf geen inhoudelijk deskundige, maar wel degene die kan inschatten wat het actuele belang van een voorwerp voor de eigen kerk- of kloostergemeenschap is. Dit aspect weegt in belangrijke mate mee bij de waardering van religieus erfgoed.

In 2013 verscheen een nieuwe algemene en breed toepasbare methodiek voor de waardering van museale objecten en collecties, "Op de Museale Weegschaal". Met behulp van deze methodiek kunnen goed onderbouwde keuzes in het collectie-management worden gemaakt en verantwoord. De Rijksdienst

voor het Cultureel Erfgoed heeft hiermee een nieuwe systematiek ontwikkeld – in zes stappen – voor de waardering van museale objecten en (deel)collecties. Eén die ruimte geeft voor verandering in waardering.

Wat is nieuw aan deze methodiek? De waardering nieuwe stijl gaat ervan uit dat er voor een waardering altijd een aanleiding moet zijn. Er zijn verschillende perspectieven mogelijk van waaruit een collectie beoordeeld wordt. De methodiek biedt inzicht in (nieuwe) waarderingscriteria en beschrijft hoe waardescores onderbouwd moeten worden met argumenten.

Resultaten/producten

Het resultaat van een waardering kan een simpele aanduiding van de waarde zijn in het collectieregistratiesysteem, maar ook een uitgebreidere omschrijving van de waarde van een object of collectie: een beschrijving van betekenis. Dat is een berekende tekst met een samenvatting van de waarden, het belang en de betekenis. De term is ontleend aan de Australische waarderingsmethodiek *Significance 2.0*. ('statement of significance') In Nederland is deze term in 2009 geïntroduceerd door het toenmalige Instituut Collectie Nederland in het kader van zijn kennisprogramma Waarde en waardering; zij heeft nog niet algemeen ingang gevonden in het Nederlandse museale veld.

Wet tot Behoud van Cultuurbezit

De criteria aan de hand waarvan bepaald wordt of een object of collectie in aanmerking komt voor plaatsing op de lijst behorende bij de Wet tot Behoud van Cultuurbezit (WBC) vormen in feite het oudste waarderingskader voor het Nederlands roerend erfgoed. Ze dateren uit 1984 en zijn opgesteld door een commissie van erfgoeddeskundigen. Aan de hand van de criteria stelt de WBC-commissie van de Raad voor Cultuur vast welk belang het voorwerp of de collectie vertegenwoordigt voor het Nederlands cultuurbezit.

Artikel 2

1. Onze Minister kan, de Raad gehoord, roerende zaken van bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis, die als onvervangbaar en onmisbaar behoren te worden behouden voor het Nederlands cultuurbezit, aanwijzen als beschermd voorwerp.
2. Onvervangbaar als bedoeld in het eerste lid is een roerende zaak, waarvan geen of nagenoeg geen andere gelijke of gelijksoortige voorwerpen in goede staat in Nederland aanwezig zijn.
3. Onmisbaar als bedoeld in het eerste lid is een roerende zaak, die tenminste een van de volgende functies heeft:
 - a. een symboolfunctie, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als duidelijke herinnering aan personen of gebeurtenissen, die voor de Nederlandse geschiedenis van overtuigend belang zijn;
 - b. een schakelfunctie, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als wezenlijk element in een ontwikkeling, die voor de wetenschapsbeoefening, met inbegrip van

de beoefening der cultuurgeschiedenis, in Nederland van overtuigend belang is;

- c. een ijkfunctie, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als wezenlijke bijdrage in het onderzoek of de kennis van andere belangrijke voorwerpen van kunst of wetenschap.

Deltaplan voor cultuurbehoud

De Deltaplansystematiek gaan uit van een hiërarchie tussen vier categorieën objecten.

De indeling in categorieën is als volgt:

1. Voorwerpen die onmisbaar of onvervangbaar zijn doordat ze symboolwaarde, ijkwaarde of een schakelfunctie bezitten.
2. Voorwerpen die een presentatiewaarde, genealogische of documentaire waarde bezitten.
3. Voorwerpen die overwegend in het depot van het museum te vinden zijn. Deze voorwerpen passen wel bij de doelstelling van het museum, maar voldoen niet aan de categorieën A of B.
4. Voorwerpen die niet behoren tot het collectiebeleid van het museum.

Museum Inventarisatie Project (MUSIP)

De MUSIP-categorieën:

- a. De objecten die behoren tot de top van de museale collectie, de pronkstukken, ofwel: de objecten die veelal tentoongesteld zijn.
- b. De objecten die behoren tot de kerncollectie, d.w.z. onderdeel zijn van actief museaal- en verzamelbeleid. Het is de collectie op zaal of in het depot, de collectie waaruit geput wordt voor tentoonstellingen en waaruit regelmatig bruiklenen uitgewisseld worden.
- c. De objecten die behoren tot de depotcollectie, maar wel passen binnen de doelstelling van het museum. Niet geschikt voor afstoten. Het kan ook bijvoorbeeld een collectie met een documentair karakter zijn, vooral interessant voor onderzoekers. Of een collectie, waar in het verleden veel aan gedaan is, maar die nu langer uitgevuld of gebruikt wordt.
- d. Objecten die niet passen binnen de doelstelling van het museum en waar het museum in principe een andere bestemming voor zoekt.

Erfgoed beweegt: waardestellend kader voor mobiel erfgoed (2005)

De cultuurhistorische waardebeoordeling voor mobiel erfgoed bestaat uit drie delen:

1. In het eerste deel wordt de betekenis van het object omschreven. Dit is een algemene omschrijving waarin meer of minder uitgebreid en gedifferentieerd de betekenissen van het object worden beschreven en vastgelegd. Deze beschrijving is mede gebaseerd op de historische betekenis in al haar vormen zoals onder meer wetenschappelijke of (vak)technische betekenis; sociaal-economische betekenis; esthetische betekenis (zintuiglijke aspecten) en sociale of actuele betekenis.

2. Het tweede deel betreft het wegen van de cultuurhistorische waarde van het object aan een aantal specifieke criteria. Uit de rijke betekenis van het object zoals beschreven in de eerste stap wordt een specifiek aantal aspecten geselecteerd waarop de waarde van het object als mobiel erfgoed wordt vastgesteld. Met deze criteria wordt benoemd waarin het object zich onderscheidt van andere, min of meer vergelijkbare objecten op basis van representativiteit, herkomst, zeldzaamheid, staat van het object, compleetheid, authenticiteit, de materiele integriteit, presentatiepotentieel (de mogelijkheden die het object biedt om een verhaal te vertellen en over te brengen), ensemble, documentatie en kennis.
3. Het derde deel bestaat uit een restauratie- en beheersplan. Hierin staat omschreven welke waarde behouden moeten worden en welke gevolgen dit heeft voor een eventuele restauratie en het beheer van het object.

Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs

In Nederland is een beperkt aantal waardevolle interieurs onlosmakelijk onderdeel van een wettelijk beschermd rijks- gemeentelijk of provinciaal monument gebouwd erfgoed. Daarnaast kunnen waardevolle historische interieurs zoals stijkkamers onderdeel zijn van een museumcollectie. Een groot deel van waardevolle historische interieurs is niet (wettelijk) beschermd, waardoor de instandhouding afhankelijk is van de waarde die eigenaren en beheerders hieraan toekennen. Het hulpmiddel is ontwikkeld om eigenaren bewust te maken van de aanwezige waarden en hen te ondersteunen in het toekennen van een waarde.

Het hulpmiddel gaat zowel in op de wijze van inventariseren als waarderen. Het hulpmiddel biedt een handvat om het in essentie subjectieve proces van waardering door middel van een gestandaardiseerd proces en expliciete criteria te onderbouwen. De gebruikers van het hulpmiddel kunnen tijdens dit proces kennis uitwisselen en komen tot een gezamenlijke waardering. De uitkomst is een beschrijving van de betekenis van het interieur. Dit kan vervolgens richting en inzicht geven bij het nemen van beslissingen over bijvoorbeeld restauratie, conservering, klimatisering, beveiliging en publiekstoegankelijkheid.

Het hulpmiddel besteedt aandacht aan sociale waarden en belevingswaarden. Bij sociale waarden wordt onderzocht of het interieur een actuele functie voor een bepaalde gemeenschap of groep heeft.

Bij de ontwikkeling van het hulpmiddel heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een beroep gedaan op de expertise van externe partijen zoals het Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam en de Stichting het Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen.

Inventarisatie

De aanleiding en de vraagstelling voor de waardering van het interieur zijn richtinggevend voor het te verrichten onderzoek.

De beschikbare kennis wordt in kaart gebracht, door het aanleggen van een dossier over het interieur en zijn context. Relevante bronnen zijn bijvoorbeeld beschrijvingen uit het monumentenregister, huisarchieven, bouwhistorische gegevens en onderzoek, relevante literatuur, de missie van de instelling, het beleidsplan, het collectieplan, de museumgids, maar ook mondelinge informatie verkregen uit interviews met (oud-)bewoners of (oud-)medewerkers. Deze gegevens worden aangevuld met de beschrijving van het interieur gebaseerd op eigen waarneming door de erfgoeddeskundige.

Tot het onderzoek behoort ook het vermelden wat de relatie of de samenhang is van het interieur tot het gebouw en het landschap. Bevindt het interieur zich nog in het oorspronkelijke gebouw of is het onderdeel van een museumcollectie? Is het gebouw onderdeel van een historische buitenplaats met een historische tuinaanleg, een onderdeel van een (naoorlogse) woonwijk en/of tuindorp, of maakt het onderdeel uit van een agrarisch landschap met boerderijen? Wat zijn de gerelateerde erfgoedsectoren, wat hangt er met elkaar samen en is de oorspronkelijke relatie met de omgeving intact of is de band tussen bepaalde onderdelen verbroken?

Vervolgens wordt beschreven of en hoe er sprake is van een ensemble. Het begrip ensemble heeft hier twee betekenissen:

1. De relatie die een interieur heeft tot zijn gebouwde en/of landschappelijke omgeving.
2. De samenhang tussen de onderdelen waaruit het interieur is samengesteld. Deze samenhang kent vier vormen:
 - a. door historische continuïteit: de samenhang wordt bepaald door continuïteit van bezit en gebruik;
 - b. door samenstelling: de samenhang wordt bepaald door de samenstelling of vervaardiging in één periode, maar niet volgens een integraal architectonisch concept;
 - c. door totaalontwerp: de samenhang wordt bepaald door een integraal architectonisch concept. Dit wordt ook wel gesamt-kunstwerk genoemd;
 - d. door herkomst: de onderdelen van het ensemble bevinden zich niet langer op de oorspronkelijke locatie.

Ten slotte wordt geïnventariseerd wat de kernelementen van het interieur zijn en waarom. De kernelementen zijn die materiële onderdelen van het interieur die de dragers zijn van de waardering van het gehele ensemble.

Waardering

De waardering wordt uitgevoerd door een waarderingsteam. Een waarderingsteam wordt samengesteld door personen die rechtstreeks betrokken zijn bij de zorg voor het desbetreffende historisch interieur. Dit kunnen zowel eigenaren, gebruikers, beheerders, conservatoren, erfgoeddeskundigen roerende erfgoed en/of gebouwd erfgoed, materiaaldeskundigen, (interieur) architecten, onderzoekers en studenten, evenals representanten van plaatselijke gemeenschappen zijn. Op basis van de locatie van

het interieur en de vraagstelling kan worden bepaald welke kennis van welke erfgoedsector nodig is.

Om een historisch interieur als waardevol aan te merken moet het aan een of meer inhoudelijke primaire criteria voldoen. Daarnaast kan gebruik gemaakt worden van vergelijkende criteria. Het waarderingsteam stelt de criteria vast op basis van de aanleiding en onderzoeksvraag.

Primaire criteria

De primaire criteria leiden tot de inhoudelijke, op zichzelf staande en onafhankelijke waarden. Een interieur moet altijd aan minstens

één van deze criteria voldoen om als waardevol te kunnen worden aangemerkt. Het hulpmiddel gebruikt vier primaire criteria.

Waarderingscriteria Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2011.

Primaire criteria

Historische waarden (cultuurhistorische waarde, biografische waarde, getuigeniswaarde, associatiewaarde, ouderdomswaarde, herdenkingswaarde (van een persoon of gebeurtenis))

- Heeft het interieur een associatie met een bepaalde persoon, groep, plaats, gebeurtenis of activiteit in het verleden en op grond waarvan hebben die historische waarde?
- Vormt het interieur een getuigenis van een historisch thema, proces, ontwikkeling, stroming of levensstijl?
- Draagt het interieur bij aan het begrip van een periode, plaats, activiteit, industrie, persoon of gebeurtenis, en zo ja, hoe?

Artistieke waarden (ontwerpwaarde, designwaarde, stijlwaarde, originaliteitswaarde, vakmanschapwaarde, makelijwaarde, creatieve waarde, scheppingswaarde, decoratieve waarde, kunsthistorische waarde, architectuurhistorische waarde)

- Is het interieur op een bijzondere manier ontworpen, vormgegeven of uitgevoerd?
- Getuigt het interieur van kunstzinnigheid, creativiteit of oorspronkelijkheid in idee, vorm of functie?
- Is het interieur een goed voorbeeld van een bepaalde stijl, ontwerp, stroming of van het werk van een bepaalde kunstenaar, ontwerper of architect?
- Is het interieur origineel of vernieuwend in zijn ontwerp?
- Toont het interieur een hoge graad van creativiteit, vakmanschap of technisch vernuft in zijn uitvoering?

Sociale waarden (maatschappelijke waarde, sociaal-maatschappelijke waarde, spirituele waarde, religieuze waarde, politieke waarde, ceremoniële waarde, cultuswaarde, herdenkingswaarde, memoriewaarde, symbolische waarde, traditiewaarde, nationale waarde, identiteitswaarde, gemeenschapswaarde)

- Vervult het interieur een actuele functie voor een bepaalde gemeenschap of groep en hoe?
- Is het interieur van bijzonder sociaal, spiritueel, religieus, maatschappelijk of politiek belang voor een bepaalde gemeenschap of groep en waarom?
- Zijn er aan het interieur bepaalde ideeën, gewoonten, tradities of gebruiken voor bepaalde groepen verbonden?
- Zijn alle betrokkenen geraadpleegd?

Onderzoekswaarden (wetenschappelijke waarde, informatiewaarde, documentatiewaarde, referentiewaarde, getuigeniswaarde, archiefwaarde, academische waarde)

- Is het interieur een relevant studieonderwerp voor wetenschappers en onderzoekers nu of in de toekomst waarvoor het bewaard zou moeten blijven en waarom?
- Bevat het interieur specifieke elementen of onderdelen die bewaard moeten blijven ten behoeve van (interessant zijn voor) studie en wetenschap?

Vergelijkende criteria

De zes vergelijkende criteria versterken de waarden die op basis van de primaire criteria zijn toegekend. Ze komen vaak tot stand door vergelijking met andere interieurs of met een 'ideale' toestand.

Waarderingscriteria Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2011.

Vergelijkende criteria

Toestand (staat, conditie, intactheid, materiële authenticiteit, materiële integriteit)

- Verkeert het interieur in een goede toestand vergeleken met soortgelijke interieurs?
- Verkeert het interieur in een goede conditie voor de functie die het bekleedt – is het 'fit for use'?
- Is het interieur intact of compleet – welke onderdelen ontbreken eventueel?
- Verkeert het interieur in zijn originele toestand? Zo nee, welke veranderingen zijn er aangebracht?
- Vertoont het interieur sporen van gebruik?

Ensemble (intactheid, eenheid, samenhang, conceptuele integriteit, conceptuele authenticiteit, contextuele authenticiteit)

- Is er sprake van een ensemble?
- Welke vorm heeft het ensemble?
- Wat hangt er met elkaar samen (inrichting-afwerking-ruimte-gebouw-complex-landschap)?
- Is het oorspronkelijke ensemble intact of is de band tussen bepaalde onderdelen verbroken?

Herkomst (provenance, stamboom, documentatie, levensverhaal, biografie, bron)

- Is het interieur goed gedocumenteerd of vastgelegd?
- Wie heeft het interieur ontworpen, uitgevoerd, ingericht?
- Wie zijn de eigenaren en opdrachtgevers door de tijd heen?
- Waar komen onderdelen voor de inrichting vandaan?
- Hoe werden onderdelen van de inrichting gebruikt en door wie?
- Wat is er bekend over aankopen en opdrachten?
- Zijn de gegevens over de herkomst betrouwbaar?
- Hoe draagt kennis over de herkomst bij aan het belang?

Zeldzaamheid (uniciteit, voorbeeldwaarde, prototype, leeftijd)

- Zijn er vergelijkbare interieurs?
- Is dit het enige in zijn soort, uniek of bedreigd?
- Heeft het interieur kwaliteiten waardoor het zich onderscheidt van andere interieurs?
- Is het een uitzonderlijk of bijzonder voorbeeld van een bepaald soort interieur?
- Vertegenwoordigt het een bepaalde categorie interieurs, een bepaalde manier van leven of een bepaalde historische periode?
- Is het typerend of karakteristiek voor een bepaald soort interieur?
- Is het bijzonder goed gedocumenteerd?

Belevingswaarden (emotionele waarde, zintuiglijke waarde, schoonheidswaarde, esthetische waarde, sfeerwaarde, sensatiewaarde, beeldingswaarde, ouderdomsbeleving)

- Is het interieur mooi, comfortabel, stijlvol?
- Ademt het interieur een bepaalde sfeer uit, roept het bepaalde emoties op?
- Speelt het interieur op een bepaalde manier in op de zintuigen (geur, geluid, smaak, gevoel, zicht)?

Bruikbaarheid (functionaliteit, interpreeteerbaarheid, verhaalwaarde, mogelijkheid voor educatief gebruik, inzetbaarheid bij presentaties)

- Hoe draagt het interieur bij aan de missie, doelstellingen of functie van de beheerende organisatie?
- Welke verhalen vertelt het interieur?
- Hoe draagt het interieur bij aan het interpreteren van de context, het gebouw of de bewoningsgeschiedenis?
- Wordt het interieur nog bewoond – door wie?

Er is een verschil tussen bruikbaarheid en gebruik. Bij de bruikbaarheid gaat het om de mogelijkheid een verhaal te vertellen, een functie te vervullen waardoor de culturele waarden kunnen worden geoperationaliseerd. Het gebruik is daarvan een afgeleide: het slaat op het daadwerkelijke gebruiken. Dit laatste behoort tot de utiliteitswaarden (economische waarden) en valt buiten de culturele waarden.

Producten

Het resultaat van de waardering is een 'Beschrijving van Betekenis'. Dit is een beredeneerde en bondige tekst met een samenvatting van de waarden, de betekenis en het belang van het interieur, waarbij onderscheid kan worden gemaakt per deelnemer aan het waarderingsteam.

Waarderen waar en waartoe in het proces

De waardering is bedoeld om antwoord te kunnen geven op de vraagstelling en aanleiding. De aanleiding kan zijn om de waarde te bespreken met gebruikers of publiek; om de publiekstoegankelijkheid te vergroten; om beslissingen te nemen over ingrepen in het interieur; om prioriteiten te stellen voor behoud en beheer; om conflicterende belangen bespreekbaar te maken. En om uit te leggen waarom een interieur van waarde is en investering verdient.

Handreiking Roerend Religieus Erfgoed

In 2011 is uit een samenwerking tussen onder andere het Museum Catharijneconvent, de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de *Handreiking Roerend Religieus Erfgoed* ontstaan. Deze handreiking is opgesteld met het doel om de eigenaren en beheerders een handvat te geven bij de omgang met religieus roerend erfgoed. Dit met name tegen het licht van de grootschalige terugloop van het kerkelijk en kloosterlijk ledenaantal. Doordat in de afgelopen en komende jaren veel religieuze gebouwen gesloten worden, is met de handreiking een praktisch hulpmiddel ontstaan bij het maken van keuzes in de omgang met dit specifieke type erfgoed. De handreiking bestaat uit een stappenplan voor herbestemming en afstoting van religieuze voorwerpen en uit een waarderingskader roerend religieus erfgoed. Aanbevolen wordt om bij de inventarisatie en voorselectie liefst in een zo vroeg mogelijk stadium een erfgoedexpert te betrekken.

Het stappenplan bestaat uit een voorbereidende procedure, die is opgesplitst in zeven onderdelen:

1. Ga na welke kerkelijke procedures en richtlijnen voor u gelden.
2. Stel een projectteam samen.
3. Documenteer uw stappen.
4. Beschrijf het doel van de procedure.
5. Let op eventuele randvoorwaarden.
6. Controleer de status van uw inventarisrapport(en).
7. Denk aan de communicatie.

Daarna worden de stappen ter inventarisatie beschreven. Dit begint bij de vraag of er reeds een actueel inventarisrapport aanwezig is. Indien dit niet het geval is, wordt geadviseerd om dit eerst op te stellen. In de handleiding worden de zaken beschreven die in ieder geval geïnventariseerd dienen te worden:

- voorwerpen die worden gebruikt bij de eredienst;
- voorwerpen met een bijzondere devotionele waarde;
- voorwerpen met een (kerk)historische of kunsthistorische betekenis;
- voorwerpen die behoren tot het interieuresemble;
- overige opvallende voorwerpen (zoals bijvoorbeeld dagelijkse voorwerpen die een bepaalde levensstijl illustreren (vooral bij kloosters)).

Het tweede deel van de handreiking omvat een waarderingskader die mede ten doel heeft te komen tot een selectie van meest waardevolle objecten. Toegelicht wordt dat bij religieuze voorwerpen de waarde vaak tweeledig is: enerzijds is een historische waarde, anderzijds bestaat er een waarde die er door de gebruikers aan toe is gekend, vaak vanuit een religieuze en emotionele beleving. Om die reden beveelt de handreiking aan om de waardevaststelling van dergelijke objecten in een samenwerkingsverband tussen (een vertegenwoordiger van) de geloofsgemeenschap en een erfgoedexpert. De handreiking kan in principe op voorwerpen uit alle religieuze gezindten worden toegepast.

Waarderingscriteria Handreiking Roerend Religieus Erfgoed Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012.

Actuele waarde

Historische waarden

- kerkhistorische waarde;
- algemeen historische waarde;
- kunsthistorische waarde.

Vergelijkende criteria

- zeldzaamheid;
- fysieke staat;
- ensemblewaarde;
- presentatiewaarde;
- documentatiewaarde.

Op de museale weegschaal: collectiewaardering in zes stappen

In 2013 verscheen een nieuwe algemene en breed toepasbare methodiek voor de waardering van museale objecten en collecties, "*Op de Museale Weegschaal*". De methodiek werd tijdens het ontwikkelproces getest aan de hand van een aantal casestudies, die de daarbij betrokken musea zelf onder begeleiding uitvoerden. Het betrof Museum Willet-Holthuysen te Amsterdam, Het Nederlands Openlucht Museum en het Historisch Museum

Arnhem te Arnhem, de Stichting Grote Kerk Cultureel te Emmen, evenals de sector Kunstcollecties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze casestudies zijn als e-publicatie gekoppeld aan *“Op de Museale Weegschaal”*. Zo droegen zij wezenlijk bij aan de totstandkoming van het eindresultaat.

Met behulp van deze methodiek kunnen goed onderbouwde keuzes in het collectiemanagement worden gemaakt en verantwoord.

Tot nu toe is de waardering van erfgoed vrijwel uitsluitend in handen geweest van professionals als kunst- en architectuurhistorici, archeologen, archivariissen, bibliothecarissen en historici. In musea meestal conservatoren. Zij gebruiken vaak wetenschappelijke of cultuurhistorische termen om hun waardering uit te spreken. Maar de wereld verandert – politiek, economisch en maatschappelijk – en daarmee óók de kijk op het erfgoed en de waardering ervan. De opvattingen over *wie* het erfgoed waardeert, zijn eveneens aan verandering onderhevig.

Om die redenen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een nieuwe systematiek ontwikkeld – in zes stappen – voor de waardering van museale objecten en (deel)collecties. Eén die ruimte geeft voor verandering in waardering. De waardering nieuwe stijl gaat ervan uit dat er voor een waardering altijd een aanleiding moet zijn. Er zijn verschillende perspectieven mogelijk van waaruit een collectie beoordeeld wordt. De methodiek biedt inzicht in (nieuwe) waarderingscriteria en beschrijft hoe waardescores onderbouwd moeten worden met argumenten.

Waardering en criteria

De criteria die onderscheiden worden – zoals toestand, ensemble-, herkomst-, artistieke, informatie- en belevingswaarde – zijn in vier hoofdgroepen verdeeld. Eén heeft betrekking op de formele *kenmerken* van het object of de collectie, zoals herkomst, conditie en zeldzaamheid of representatie. De toetsing aan die criteria leidt tot een beschrijving, nog niet tot een waardering.

De overige drie groepen criteria hebben betrekking op drie waardedomeinen: cultuurhistorisch (de traditionele ‘expertwaarden’), sociaal-maatschappelijk en gebruik. Die drie groepen zijn in principe gelijkwaardig, maar de gebruiker kan desgewenst zelf een hiërarchie aanbrengen. Om tot het cultureel erfgoed te worden gerekend, moet een object of (deel)collectie aan minstens één criterium uit de groep ‘cultuurhistorisch’ voldoen.

De methodiek in *Op de museale weegschaal*. bevat belangrijke verbeteringen op eerdere waarderingsmethoden en –criteria.

- de methodiek is toepasbaar op **verschillende niveaus**: individuele objecten, deelcollecties en totale collecties;
- de methodiek is toepasbaar op **verschillende typen collecties**: (kunst-) en (cultuur)historische, volkenkundige, natuurhistorische, technische, academische, maritieme, etc;
- de methodiek beschrijft stap voor stap het **proces van waarden**;

- de methodiek biedt de mogelijkheid een **referentiekader** te definiëren en belanghebbenden in kaart te brengen;
- het aantal **criteria** is beperkt gehouden en bestrijkt toch alle relevante waardeaspecten;
- de methodiek houdt niet alleen rekening met cultuurhistorische waarden, maar ook met sociaal-maatschappelijke en gebruikswaarden;
- de methodiek kan zowel worden toegepast voor een **kwantitatieve** waardering (een beschrijving van betekenis) als voor een **semi-kwantitatieve** waardering (een rangorde als ‘laag’, ‘gemiddeld’, ‘hoog’);
- aan de hand van de methodiek kan het **ontwikkelpotentieel** (de mogelijkheid voor waardeontwikkeling) in beeld worden gebracht.

Kennis is onmisbaar om tot een zinvolle waardering te komen. De methode gaat ervan uit dat kennis van museale objecten en (deel)collecties bij verschillende personen aanwezig is. Niet alleen bij professionals als conservatoren, collectiebeheerders, educatief en pr-medewerkers of restauratoren. Maar ook bij niet-professionals als het publiek, mecenasen, bruikleengevers, liefhebbers, toeristen en ‘gewone mensen’.

Anno 2013 wordt de ‘expert’ niet meer gezien als de enige die de waarde van het erfgoed bepaalt. Net zoals topstukken niet altijd meer centraal staan, maar steeds vaker het verhaal en de mensen achter het object. Daarom is het goed als de leden van een waarderingsteam verschillende soorten kennis en achtergronden hebben. Zo draagt een multidisciplinair team bij aan de ontwikkeling van een genuanceerde visie op de collectie.

Er is een onderscheid gemaakt tussen de termen ‘waarde’, ‘criteria’ en ‘betekenis’. Waarde bestaat onder andere uit historische, artistieke, economische, emotionele, wetenschappelijke en maatschappelijke waarden die aan een object of (deel)collectie kunnen worden toegekend.

Elke ‘waarde’ wordt bepaald door de mate waarin het object of de (deel)collectie aan bepaalde ‘criteria’ voldoet. Zo heeft een object artistieke waarde als het bijzonder is om zijn ontwerp of vormgeving of als het een belangrijke kunstenaar of stroming representeert. De *combinatie* van alle waarden – van historische tot maatschappelijke – is de ‘betekenis’ van een object of (deel)collectie.

Stappen bij het waarderingsproces

In *Op de museale weegschaal*, is de nieuwe manier van waarden stap voor stap uitgelegd. De gebruiker komt zo geleidelijk tot verhelderende inzichten ten aanzien van de waarde van het object of de (deel)collectie.

Het gaat om de volgende stappen:

1. Formuleren van de aanleiding en vraagstelling.
2. Bepalen wat gewaardeerd wordt, binnen welk referentiekader en wie de belanghebbenden zijn.

3. Bepalen welke criteria voor de waardering relevant zijn en definiëring van het waarderingskader.
4. Waardescores toekennen en onderbouwen met argumenten.

Nadat de aanleiding en vraagstelling zijn geformuleerd, de reikwijdte van de waardering, het referentiekader en de belang-

hebbenden in kaart zijn gebracht én daarnaast de criteria zijn gekozen en gedefinieerd, begint het daadwerkelijke waarden. De beschikbare informatie over de objecten of de (deel)collectie worden vastgelegd aan de hand van vier *kenmerken*: toestand, ensemble, herkomst en zeldzaamheid/representatie.

Waarderingscriteria : collectiewaardering in zes stappen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Kenmerken

Toestand

- Verkeert het object of de (deel)collectie in een goede toestand vergeleken met soortgelijke objecten of (deel)collecties?
- Verkeert het object of de (deel)collectie in een goede conditie voor de functie die het vervult – is het geschikt voor gebruik?
- Is het object of de (deel)collectie intact of compleet – welke onderdelen ontbreken eventueel?
- Verkeert het object of de (deel)collectie in zijn originele toestand? Zo nee, welke veranderingen zijn aangebracht?
- Vertoont de (deel)collectie sporen van gebruik?

Ensemble

- Is er sprake van een ensemble?
- Wat hangt er met elkaar samen (relatie tussen objecten onderling, relatie deelcollectie met andere deelcollecties, relatie objecten-documentatie, relatie collectie-gebouw-omgeving)? Denk hierbij ook aan de samenhang tussen materiële en immateriële aspecten zoals geluid en geur.
- Is het oorspronkelijke ensemble intact of is de band tussen bepaalde onderdelen verbroken?

Herkomst

- Is de herkomst van het object of de (deel)collectie bekend en gedocumenteerd?
- Wie heeft het object of de (deel)collectie gemaakt, ontworpen?
- In wiens opdracht is het object/de (deel)collectie vervaardigd?
- Wie heeft het object/de (deel)collectie in bezit gehad?
- Hoe is het object/de (deel)collectie in het verleden gebruikt en door wie?
- Wat is er bekend over de verwerving (aankoop, schenking, legaat, bruikleen)?
- Hoe betrouwbaar zijn de gegevens over de herkomst?
- Hoe draagt kennis over de herkomst bij aan het belang van het object of de (deel)collectie?

Zeldzaamheid en representatie

- Is het object of de (deel)collectie enig in zijn soort, uniek?
- Zijn er (veel of weinig) vergelijkbare objecten of (deel)collecties?
- Heeft het object of de (deel)collectie uitzonderlijke kenmerken waardoor het zich onderscheidt van andere objecten of (deel)collecties? Is het bijvoorbeeld bijzonder goed gedocumenteerd?
- Is het een uitzonderlijk of bijzonder voorbeeld van een bepaald type object of (deel)collectie?
- Is het in hoge mate representatief voor een bepaalde periode, plaats, stijl, stroming, gebruik, thema, gemeenschap?

Om een object of (deel)collectie als cultureel erfgoed – dat wil zeggen: de moeite van het bewaren waard – te bestempelen, moet het aan een of meer criteria voldoen op grond waarvan *cultuurhistorische waarden* worden toegekend; namelijk historisch, artistiek en informatief. De *kenmerken* (toestand, ensemble, herkomst en

zeldzaamheid/respresentatie) kunnen de waarden die op grond van de inhoudelijke criteria zijn toegekend, verhogen of verlagen. Ook maken ze onderlinge vergelijking tussen objecten en (deel)collecties beter mogelijk.

Waarderingscriteria Op de museale weegschaal

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Cultuurhistorische waarden

Historisch

- Heeft het object of de (deel)collectie een associatie met een bepaalde belangrijke persoon, groep, gemeenschap, plaats, gebeurtenis(sen) of activiteit(en) in het verleden?
- Vormt het object of de (deel)collectie een getuigenis van een belangrijke historische periode, proces, thema, ontwikkeling, tijdsbeeld of levensstijl?
- Draagt het object of de (deel)collectie bij aan het begrip van een periode, plaats, activiteit, industrie, groep, gemeenschap, persoon of gebeurtenis(sen), en zo ja, hoe?

Artistiek

- Is het object of de (deel)collectie op een bijzondere manier ontworpen, vormgegeven of uitgevoerd?
- Getuigt het object of de (deel)collectie van kunstzinnigheid, creativiteit of oorspronkelijkheid in idee, vorm of functie?
- Is het object of de (deel)collectie een goed voorbeeld van een bepaalde stijl, ontwerp, stroming of van het werk van een bepaalde kunstenaar, ontwerper of architect?
- Is het object of de (deel)collectie origineel of vernieuwend in zijn ontwerp?
- Toont het object of de (deel)collectie een hoge graad van creativiteit, vakmanschap of technisch vernuft in zijn uitvoering?

Informatief

- Wordt het object bewaard vanwege de informatie die eruit kan worden afgelezen, zoals bij archiefdocumenten, boeken en natuurhistorische objecten?
- Is het object of de (deel)collectie een interessant studieonderwerp voor wetenschappers en onderzoekers nu of in de toekomst?
- Bevat het object of de (deel)collectie specifieke elementen of onderdelen die interessant zijn voor onderzoek, studie en wetenschap?
- Vormt het object het cruciale bewijsstuk voor een bepaald proces, theorie of ontdekking?

Sociaal-maatschappelijke waarden

Sociaal-maatschappelijke waarden zijn waarden die worden toegekend op grond van het actuele belang dat een bepaalde groep of gemeenschap heeft bij een object of (deel)collectie. Ze onderscheiden zich van 'cultuurhistorische waarden' omdat ze betrekking hebben op de actuele betekenis van objecten en collecties – niet op de historische betekenis. Sociaal-maatschappelijke waarden worden getoetst aan twee criteria: maatschappelijk en beleving.

Maatschappelijk heeft betrekking op een collectieve beleving, van een maatschappelijke groep die een actuele band heeft met een bepaald object of een collectie (zoals een Oranjevereniging bijzonder betrokken kan zijn bij een koninklijke verzameling of een bepaalde geloofsgemeenschap bij het 'eigen' religieus erfgoed). Beleving slaat op een beleving die individueel ervaren wordt, maar die een collectief karakter krijgt als die gedeeld wordt door een grote groep mensen.

Waarderingscriteria Op de museale weegschaal

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Sociaal maatschappelijke waarden

Maatschappelijk

- Vervult het object of de (deel)collectie een actuele functie voor een bepaalde gemeenschap of groep en zo ja, hoe?
- Is het object of de (deel)collectie van bijzonder sociaal, spiritueel, religieus, maatschappelijk of politiek belang voor een bepaalde gemeenschap of groep en zo ja, waarom?
- Zijn er aan het object of de (deel)collectie bepaalde ideeën, gewoonten, tradities of gebruiken voor bepaalde groepen verbonden?
- Zijn er bepaalde belanghebbenden die mogelijk in actie zullen komen als 'hun' erfgoed in het geding is?

Beleving

- Roept het object of de (deel)collectie een sterke zintuiglijke sensatie op (geur, geluid, smaak, gevoel, zicht) bij de beschouwer?
- Ademt het object of de (deel)collectie een bepaalde sfeer uit, roept het een bepaalde herinnering, herkenning of emoties op? Ademt het ouderdom of juist nieuwheid uit?
- Wordt het object of de (deel)collectie door velen uitgesproken mooi of lelijk gevonden?

Gebruikswaarden

Gebruikswaarden hebben te maken met de functie en het daadwerkelijke gebruik van objecten en collecties, zowel vanuit museaal als economisch perspectief. Ze moeten niet verward worden met het potentiële gebruik of de bruikbaarheid. Dat aspect zit besloten in het ontwikkelpotentieel. (Zie ook de opmerking verderop in deze tekst over het verschil tussen gebruikswaarden

en bruikbaarheid.) Gebruikswaarden worden getoetst aan twee criteria: museaal en economisch.

Waarderingscriteria Op de museale weegschaal

Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 2013.

Gebruikswaarden

Museaal

- Hoe vaak wordt het object gebruikt voor presentatie, educatie, onderzoek, raadpleging?
- Is het een topstuk in de vaste presentatie? Een publiekslieveling?
- Hoe vaak is erover gepubliceerd in populaire of wetenschappelijke media?
- Hoe belangrijk is het object voor de reputatie van de organisatie?

Economisch

- Levert gebruik van het object of de (deel)collectie extra inkomsten voor de organisatie op?
- Genereert het gebruik van het object of de (deel)collectie indirect inkomsten voor de wijk, gemeente, regio of het land?
- Trekt het extra bezoekers?

Ontwikkelpotentieel

Naast de waardering aan de hand van de verschillende criteria is er ook ruimte om het ontwikkelpotentieel te benoemen. Is de huidige toegekende waarde te verhogen en zo ja, hoe? Bijvoorbeeld door herkomstonderzoek te doen, door de toestand te verbeteren door een restauratie, of wellicht door het object of de (deel)collectie in een beter passende context te plaatsen. Soms worden objecten waarover weinig bekend is, bewaard omdat het vermoeden bestaat dat uitgebreider onderzoek meer kennis zal opleveren. En dat daardoor de cultuurhistorische, sociaal-maatschappelijke en/of de gebruikswaarden zullen toenemen.

Doel en vragen

Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen is een praktisch hulpmiddel voor de toekenning van waarde aan objecten, deelcollecties of gehele collecties. Het is bedoeld voor iedereen die zich bezighoudt met het professioneel beheer van een collectie. Wie het proces stap voor stap doorloopt, kan met de resultaten het bestaansrecht van zijn museum onderbouwen, het belang van de collectie uitdragen en zijn professionele taak als collectiebeheerder beter vervullen.

De waardering kan als basis dienen voor collectiebeleid en planvorming. Ze helpt om de waarde van museale objecten en (deel)collecties tegen elkaar af te wegen, beslissingen te nemen over ingrepen en om conflicterende belangen bespreekbaar te maken. Maar ook om de verhalen achter de collectie beter toegankelijk te maken, om de betrokkenheid van bezoekers bij de collectie te ver-

groten en om uit te leggen waarom museale objecten en collecties bescherming en zorg verdienen.

Producten

De uiteindelijke resultaten van een waardering kunnen op verschillende manieren verwerkt worden en vormen het beginpunt en onderbouwing van nieuwe beslissingen of acties.

Afhankelijk van de aanleiding en vraagstelling kan het eindresultaat bestaan uit:

- een beschrijving van betekenis

Dit is een beredeneerde en bondige tekst, die vanuit de vraagstelling en binnen het gekozen referentiekader de waarden van het object of de (deel)collectie voor de verschillende belanghebbenden beschrijft. De 'beschrijving van betekenis' is een goed middel om aan anderen uit te leggen wat de waarde van een object of (deel)collectie is en waarom.

- een waarderangorde of -groepering

Er kan een beredeneerde rangorde worden opgesteld of een indeling in waardecategorieën, zoals bijvoorbeeld topstukken, kerncollectie, steuncollectie, rekvisieten of een wat grovere onderverdeling tussen de museale en niet-museale collectie. Bij natuurhistorische musea is het bijvoorbeeld gebruikelijk een onderscheid te maken tussen de wetenschappelijke en de educatieve collectie. Deze onderverdeling kan helpen bij verschillende collectievraagstukken: het bruikleenbeleid, de bewaaromstandigheden en de mate waarin fysiek verval wordt geaccepteerd.

- een investeringsplan

Door vergelijking van de huidige waardering met het ontwikkelpotentieel is het mogelijk prioriteiten te stellen voor een investering in de ontwikkeling van waarde. Waar liggen er kansen voor waardeontwikkeling? Welke activiteiten leveren de meeste (kansen voor) waardeverhoging op?

Ten slotte kan het eindproduct van de waardering als beginpunt en onderbouwing dienen van nieuwe beslissingen of acties. Bijvoorbeeld om de waarde van het object of de (deel)collectie beter te beargumenteren, om het belang te bespreken met gebruikers of publiek, om de toegankelijkheid te vergroten, om beslissingen te nemen over ingrepen. Maar ook bij de uitvoering van een risicoanalyse, om prioriteiten te stellen aan behoud en beheer of om conflicterende belangen bespreekbaar te maken.

Bronnen

- LinkedIn groep 'Waarde en waardering'.
- Altenburg, F. e.a. 2002: Evaluatie Cultuurhistorische Verkenningen, Zeist.
- Baarsen, R., e.a. (red.) 1995: *De Lelijke Tijd*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum, Amsterdam.
- Baarsen, R. e.a. (red.) 2001: *Rococo in Nederland*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum, Amsterdam/Zwolle.
- Baas, H.G. & W.A. Ligtdag 1994: Project 33 NBP Top down, Een methode van selectie en waardering van historisch-geografische elementen en patronen in het landschap op basis van de landschapsgenese, Hoorn.
- Baas, H.G. & P.P.D. Burm 2000: in W.A. Ligtdag & V. Vreugdenhil (red.), *Ontgonnen Verleden*. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse, Hoorn.
- Bergevoet, F. & T. Luger, 2000: Deltaplancriteria ter discussie, Museumvisie, jaargang 24, nr.4.
- Bevers, A.M. & M.E. Halbertsma 1991: Behouden is kiezen: over het verzamelen, selecteren en wijzigen van museale collecties; verslag van een onderzoek naar de opvattingen en ervaringen van museumdeskundigen, Rijswijk.
- Blerck, H. van & G. Andela 2008: *Canon van het Nederlandse landschap*, Blauwdruk, Wageningen.
- Boer, N. & D. Lambert 1987: Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985 (Inleiding), Rotterdam.
- Blom, A. 2011: Het verhaal van Nederland tussen 1940 en 1965. 30 gebieden uit de wederopbouw, *Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 2011, nr. 4, p. 4-7
- Blom, A., B. Jansen & M. v.d. Heide 2004: *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijk*, Zeist.
- Ministerie van CRM 1979: Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied, Den Haag.
- Bont, Chr. de, & J. Renes 1988: De Historisch-landschappelijke kaart van Nederland, schaal 1:50.000; legenda en proefkarteringen, Wageningen.
- Borger, G., A. Haartsen & A. P. Vesters 1997: *Het Groene Hart, een Hollands Cultuurlandschap*, Utrecht.
- Brokerhof, A. et al., 2010: Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs, [Amsterdam]
- Burkom, F. van e.a. (red.) 2001: *Leven in Toen*, Zwolle.
- Coene, S. & S. Marsfelder 2000: Museumcollecties in delen. MUSIP als nieuw instrument voor collectiebeheersing. Stichting Ondersteuning Musea, Utrecht.
- Cuypers, P.J.H. & J. Kalf 1909: Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Utrecht.
- Deeben, J., D.P. Hallewas, J. Koolen & R. Wiemer 1997: Beyond the crystal ball. Predictive modeling as in tool in archaeological heritage management and occupation history, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.) *Archaeological Heritage Management in the Netherlands. Fifty Years State Service for Archaeological Investigations*, Amersfoort, p. 76-118.
- Deeben, J., B.J. Groenewoudt, D.P. Hallewas & W.J.H. Willems 1999: Proposals for a practical System of Significance Evaluation in Archaeological Heritage Management, *European Journal of Archaeology* 2, p. 177-199.
- Deeben, J., D.P. Hallewas & T. Maarleveld 2002: Predictive modelling in archaeological heritage management in the Netherlands: the Indicative Map of Archaeological Values (2nd Generation), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, p. 9-56.
- Deeben, J & B.J. Groenewoudt 2005: Handling the Unknown. The expanding role of predictive modelling in archaeological heritage management in the Netherlands, in: C. Mathers, T. Darvill & B. Little: *Heritage of Value, Archaeology of Renown. Reshaping Archaeological Assessment and Significance*, Gainesville etc. (University Press of Florida), p. 289-300.
- Deeben, J. B. Groenewoudt, D. Hallewas, C. van Rooijen & P. Zoetbrood 2005: Op zoek naar de archeologische voorraad, in M.H. van den Dries & W.J.H. Willems (red.): *Innovatie in de Nederlandse archeologie*. Liber amicorum voor Roel W. Brandt, p. 37-51.
- Deeben, J.H.C. (red.) 2008: *De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie*. Met bijdragen van J.H.C. Deeben, W.J.B. Derickx, B.J. Groenewoudt, J.H.M. Peeters & E. Rensink, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 155).
- Denslagen, W. 2004: Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg, Amsterdam.
- Denslagen, W. 1987: *Omstreden herstel*, Den Haag.
- Dijken, K. van 2000: Beheer en behoud in de delta: evaluatie Deltaplan voor het Cultuurbehoud, Den Haag.
- Don, P. (red.) 1997: In dienst van het erfgoed. Jaarboek monumentenzorg 1997, Zwolle.
- Duparc, F. 1975: Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed, Den Haag.
- Eickhoff, M. 2007: Archeologisch erfgoed: een onbeheersbaar concept, in: Frans Grijzenhout (red.): *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam, p. 231-263.
- Erfgoed Nederland/Mondriaan Stichting 2008: *Voor de eeuwigheid? Over collectiebeleid in Nederland.*, Rotterdam.
- Fock, C. W. e.a. (red.) 2001: Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900, Zwolle.
- Frijhoff, W. 2007: *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam.
- Ganzeboom, H. 1982: Beleving van monumenten. Een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht, 's-Gravenhage.
- Grijzenhout, F. 2007: Erfgoed. De geschiedenis van een begrip, Amsterdam.
- Groenewoudt, B.J., 1994: Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen. Een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden, *Proefschrift Universiteit van Amsterdam*, Amersfoort (Rapporten Archeologische Monumentenzorg 17).
- Ham, Gijs van der z.j.: 200 jaar Rijksmuseum: geschiedenis van een nationaal symbool, Amsterdam.

- Homma, H. 2008: Aanloop naar de Monumentenwet van 1988, Zeist.
- Haartsen, A.J., A.P. de Klerk & J.A.J. Vervloet 1989: *Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap*. Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan, 's-Gravenhage.
- Hecht, P. 2008: 125 jaar openbaar kunstbezit met steun van de Vereniging Rembrandt, Zwolle.
- L. Hendriks en R van Immerseel, *Richtlijnen tuinhistorische onderzoek: voor waardestellingen van groen erfgoed*, 2008.
- Hendriks, J.A. 2001: Cultuurhistorie van stad en land: waardering en behoud, Utrecht.
- Huys Janssen, P. & D. Basart 1998: *Wonen in Arcadië*, Tent. cat. Noordbrabants Museum en Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen, Zwolle.
- ICN 2006: Leidraad voor het afstoten van museale collecties Amsterdam.
- ICN & RACM 2006: Erfgoed dat beweegt! Waardering van de mobiele collectie Nederland.
- Kalf, J. 1917: Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken (uitgave Nederlandschen Oudheidkundigen Bond), Leiden.
- Kleijn, H. e.a. (red.) 2001: *Interieurs belicht*, Jaarboek RDMZ, Zeist/Zwolle.
- Kolen, J., 2004: Biografie van Peelland. De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) van Peelland. Toelichting bij de kaart, Amsterdam (ZAR 13).
- Kohler, T.A., 1988. "Predictive Locational Modelling: History and Current Practice, in: W.J. Judge & L. Sebastian (eds.), *Quantifying the Presence and Predicting the Past: Theory, Method and Application of Archaeological Predictive Modelling*, Washington, p. 19-59.
- Koldewij, E. & P. van Cruyningen 2003: *Binnen bij Boeren*, Amsterdam.
- Koot, T. (red.) 1961: *Strijd om schoonheid. 50 jaar Heemschut*, Amsterdam.
- Kornblum, V.E 1993: Het functioneren van de beschermingssy- stemen voor cultureel erfgoed; mogelijke verbeteringen en een praktische toepassing. De Unesco conventies van 1954, 1970, 1972 en de koningscollectie, Geneve.
- Krabbe, C.P. 1997: Waarde en meerwaarde: over de beoorde- lingswijze van de 'jonge monumenten' in het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project', in: *De sluitsteen* (Jaarboek Cuypergenootschap), Amsterdam, p. 45-51.
- Kuipers, M.C. 2009: Over het waarderen van gebouwd erfgoed', in: *De techniek van het waarderen*. Reader werkconferentie 18 november te Amersfoort, Amersfoort.
- Kuipers, M.C. 1984: *Jongere bouwkunst*. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940), Zeist.
- Kuyvenhoven, F. (red.) 2001: *Topics*. Developments in Dutch Museum Policy, Amsterdam.
- Laan, B. & A. Westra 2009: *Amsterdamse Interieurs*, Huizenportetten 1875-1945, Amsterdam.
- Laan, B. e.a. (red.) 2000: *Achter gesloten deuren: Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950*, in: *Jaarboek Cuypergenootschap 2000*, Rotterdam.
- Laarse, R. van der (red.) 2005: *Bezeten van vroeger*. Erfgoed, identiteit en musealisering, Amsterdam.
- Langereis, S. 2007: *Antiquitates: voorvaderlijke oudheden*, in: F. Grijzenhout (red.): *Erfgoed*. De geschiedenis van een begrip, Amsterdam, p. 57-83.
- Lunsingh Scheurleer, Th.H. 1961: *Van haardvuur tot beeldscherm : vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*, Leiden.
- Luger, T. 1998, tweede herziene druk 2003: *Handreiking bij het schrijven van een collectieplan*, Tilburg/Amsterdam.
- Martin, W. 1943: *Herleefde schoonheid. 25 jaar monumenten- zorg in Nederland 1918-10 mei 1943*, Amsterdam.
- Mesman, M. & C. van Emstede 2010: 'Bescherming cultuurhisto- rie op losse schroeven? Hoe realistisch zijn de gewenste effecten van de Modernisering Monumentenzorg?', *Vitruvius nr?*, p. 22-31, Rotterdam.
- Mensch, P. van 2003: *Voor nu en later. Het verzamelbeleid van musea in Nederland*, Amsterdam (Uitgave Reinwardt Academie).
- Ministerie van CRM 1979, *Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied*, Den Haag.
- Ministerie van CRM. 1976: *Naar een nieuw museumbeleid*, Rijswijk.
- Ministerie Economische Zaken, *Agenda Landschap: Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*, 1-12-2008.
- Ministerie Economische Zaken, *Kennisagenda Landschap: Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*, 11-12-2009.
- Ministerie van OCW 2000: *Erfgoed in overvloed*. Discussienotitie over selectie van cultureel erfgoed, Den Haag.
- Ministerie van OCW 2000: *Erfgoed in overvloed: discussienota over selectie van cultureel erfgoed*, Zoetermeer.
- Ministerie van OCW 2009: *Beleidsbrief modernisering monu- mentenzorg*, Den Haag.
- Ministerie van OCW & Boekstichting 2007: *Cultuurbeleid in Nederland*.
- Ministerie van OCW, Erfgoedinspectie, RDMZ & ICN 2004: *Rapport 'Van object naar samenhang'*, z.pl.
- Ministerie van OC&W, Ministerie van LNV & Ministerie van VROM 1999: *Belvedere*. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en Ruimtelijke Inrichting, Den Haag.
- Ministerie van WVC 1990: *Bedreigd Cultuurbezit*, Rijswijk.
- Monumentenwet 1988.
- Neefjes, J & N. Willemse 2009: *Cultuurhistorische Atlas Winterswijk*. Weesp.
- NIROV & W.R. van der Sluis 1981 *Zorgen om monumenten. Een evaluatie van het monumentenbeleid in Nederland sinds 1961* (voorwoord), Den Haag.
- PIVOT-rapport 1996: *Van monumentale waarde. Een institutio- neel onderzoek naar de rijksoverheidsbemoeyenis met monu- mentenzorg 1945-1990*, Den Haag.
- Pennock, H. (red.): 2007: *Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon*, Den Haag.

- Profijt, I.R. & M.M.G.J. Bakermans 1988: *Cultuurhistorische Kartering van Nederland*, Wageningen.
- Prins, L. 2001: Provinciale cultuurwaardenkaarten, een stand van zaken, *Historisch-geografisch Tijdschrift* 19, nr. 3, p. 108-112.
- RCE 2009: Erfgoedbalans 2009: archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland, Amersfoort.
- RCE 2009: *Nationale onderzoeksagenda Archeologie versie 1.0*, Amersfoort (<http://www.noaa.nl/>).
- RCE, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester & Rijksgebouwendienst 2009: *Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag.
- RCE 2009: *De techniek van het waarderen*, Amersfoort
- RCE 2009, *Toekomst voor boerderijen*, Amersfoort. RCE 2010: De praktijk van het waarderen, Amersfoort.
- RCE 2011: Monitor inzake de staat van het gebouw erfgoed 2010, Amersfoort.
- RCE 2011: *Toekomst voor kerken*, Amersfoort.
- RCE 2011, *Toekomst voor ruines*. Amersfoort.
- RCE 2011: *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs* (Webpublicatie RCE), Amersfoort.
- RCE 2012, *Toekomst voor groen*, Amersfoort
- Rijkscommissie voor het Cultureel Erfgoed 1941: *Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, Amsterdam.
- RDMZ 1982: Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten, Den Haag.
- RDMZ 1987: Stedebouwkundige ontwikkelingen 1850-1940, Zeist.
- RDMZ 1987: Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist.
- RDMZ 1990: Jaarboek monumentenzorg 1990, Zwolle.
- RDMZ.1991: Handleiding selectie en registratie jongere stedebouw en bouwkunst (1850-1940), Zeist.
- RDMZ 1994: Hoe rijk bent u met uw rijksmonument, Zeist.
- RDMZ 1994: Monumenten van een nieuwe tijd. Architectuur en stedebouw 1850-1940, Zwolle.
- RDMZ 1995: *Monumentenbreed bekeken*, par. 3.2 Planologische monumentenzorg, Zeist.
- RDMZ 1995: Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek monumentenzorg 1995, Zwolle.
- RDMZ, Stichting Nationaal Restauratiefonds, Stichting Nationaal Contact Monumenten, *Monumentenzorg 1996: dynamiek in behoud. Tien jaar monumentenzorg in Nederland*, Den Haag.
- RDMZ/ROB 2005: Eindverslag hoofdproces 3 'Inventariseren, waarderen en selecteren erfgoed', Zeist/Amersfoort (intern rapport).
- ROB 2002: Archeologiebalans 2002, Amersfoort.
- ROB. 2005: Selectiebeleid voor de wettelijke bescherming van archeologische monumenten 2005-2010 (bijdrage Nota Selectiebeleid), Amersfoort.
- RPD/DGVH/RDMZ/VNG 2000/2001: De naoorlogse wijk in historisch perspectief, Den Haag.
- Renes, J. 1992: Landschapswaardering en historische geografie, in: H. Dijkstra & J.A. Klijn (red.), *Kwaliteit en waardering van landschappen*. DLO-Staring Centrum, Rapport 229, Wageningen.
- Renes, J. 1989: Behoud van cultuurhistorische waarden, in: H.G. Baas (red.), *Verder met het verleden*. Cultuurhistorische kwaliteiten in het buitengebied, Hoorn, p. 31-40.
- Renes, J. 1999: Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden Limburg. Maastricht.
- Roling, W. (red.) 2004: *Gesloopt, gered, bedreigd*. Omgaan met naoorlogse bouwkunst, Rotterdam.
- Rooijen, Cees van 2008: Een methodiek voor het waarderen van archeologische gebieden binnen de archeologische monumentenzorg, RCE, versie 21-11-2008, Amersfoort.
- Roos, J. 2007: De ontdekking van de opgave. Discovering the assignment, Delft.
- SIKB 2010: Kwaliteitsnorm voor de Nederlandse Archeologie (KNA) 3.2. Bijlage IV: het waarderen van vindplaatsen (<http://www.sikb.nl/pagina.asp?id=8400&L=2>)
- Schaar, J. v.d., A.W. Faber, J.J. Koffijberg & H. Priemus 1996: *Volkshuisvesting in goud*, Den Haag.
- Schuyf, J. 1986: Plaats en waardering van fossiele elementen in het Nederlandse landschap, Wageningen.
- Huysmans, F. & J. de Haan, 2007: *Het bereik van het verleden*. Sociaal en cultureel planbureau, Den Haag
- Pavoni, R. (red.), 2003: *Historic House Museums as Witnesses of National and Local Identities*, DEMHIST, Amsterdam.
- SteenhuisMeurs 2006: *Naoorlogse wijken Utrecht*, Utrecht.
- Stichting Natuur en Milieu 2005: *Mooi land 2005/2006 - 100 natuurgebieden getest*. Diemen.
- Stuers, V. de 1873: 'Holland op zijn smalst', in: *De Gids*, Jrg. 37, 3e serie, p. 320-403
- Tillema, J.A.C. 1975: Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland, Den Haag.
- Tillema, J.A.C. 1982: Victor de Stuers. Ideeën van een individualist, Assen.
- Timmer, P. (red.) 2007: Niets gaat verloren. Twintig jaar selectie en afstoting uit Nederlandse museale collecties. (Uitgave ICN, Boekmanstichting).
- Toelichting op de notulen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2007: *Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58*, 15 oktober 2007.
- Vereniging Nederlands Fotogenootschap 1996: *Foto's naar waarde geschat: selectiecriteria voor de waardering van fotocollecties*, Rotterdam.
- Vocht, C.L.F.M. de 1978: *Beleving van monumenten*. Een verslag van bevindingen, Nijmegen.
- Vreeze, N. de 1993: *Woningbouw, inspiratie & ambities - kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere.
- Vries-Oosterveen, A. de 2011: *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Analyse van de toelichtingen*, Stage-onderzoek Erfgoedstudies VU Amsterdam.
- Werkgroep Monumentenzorg 1981: *Zorgen om monumenten: een evaluatie van aspecten van het monumentenbeleid in Nederland sinds 1961*, Den Haag.

- Werkgroep Skredyk (LNV/RDMZ/ROB) 2003: Historische geografie en monumentenzorg. Een notitie over de mogelijkheden voor een wettelijke bescherming van historisch-geografische elementen en patronen op basis van de monumentenwet 1988, Amersfoort.
- Willink, J. 1997: Roerend erfgoed. Ruim een halve eeuw rijkszorg voor collecties, Leiden/Amsterdam.
- Witteveen & Bos 2008: Handreiking Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA, Deventer 2008.
- Z.a. 1975: De zorg voor het bouwkundig erfgoed. Declaratie van Amsterdam (slotverklaring), *Heemschut* 52 (1975), p. 220-227.
- Zande, A. van der 2006: Landschap vol betekenissen: over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting (inaugurale rede), Wageningen.
- Zoetbrood, P.A.M. & C.A.M. van Rooijen 2006: *Monuments in Balance, An overview of the Stock of Archaeological Complexes on Archaeological Monument Sites*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 46, p. 171-179.
- Zweerink, K. (red) 2005: Van Pendrecht tot Ommoord. Bussum.
- Veeger, L., 2008: De collectiebalans. Een onderzoek naar het wel en wee van museumcollecties in Nederland, [Amsterdam/Den Haag].
- Ministerie van WVC, 1991: Kiezen voor kwaliteit: beleidsnota over de toegankelijkheid en het behoud van het museale erfgoed, Den Haag.
- Ministerie van OCW, 2004: *Van object naar samenhang, De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed*. Rapport opgesteld door werkgroep roerend/onroerend in opdracht van het Directeurenoverleg Cultuurdiensten, Zeist/Den Haag/Amsterdam.
- <http://www.lantschap.nl/>
- <http://www.museumvereniging.nl/Bijeenkomsten/Secties/SectieHistorischeHuizen.aspx>
- (<http://www.natuurbeheer.nu/media/File/Handreiking%20Landschap.pdf>).
- <http://www.nederlandvande kaart.nl/>
- <http://www.landschapsmanifest.nl/data/documents/Brochure%20landschapscollectie.pdf>
- <http://www.natuurbeheer.nu/media/File/Handreiking%20Landschap.pdf>
- <http://www.nederlands cultuurlandschap.nl/>
- <http://www.overland.nl/>
- <http://www.raap.nl/>
- <http://www.rijksoverheid.nl/zoeken?keyword=snelwegpanorama&search-submit=Zoek>
- <http://www.rijksoverheid.nl/zoeken?keyword=snelwegomgeving&search-submit=Zoek>
- <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2008/10/01/zicht-op-mooi-nederland-structuurvisie-voor-de-snelwegomgeving.html>
- http://www.rug.nl/staff/e.w.meijles/Brochure_2_landschapsbiografie.pdf
- <http://www.shni.nl/>
- http://www.zaanstad.nl/repositories/pdfs/wlw/cultw_kaart
- www.wikipedia.nl, geraadpleegd november 2010
- www.vsw.biz/mip-systematiek.htm, geraadpleegd oktober 2010
- <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>, geraadpleegd augustus 2011
- www.tuinenstichting.nl
- www.cascade1978.nl

Websites/links:

- <http://www.beekenkooiman.nl/>
- <http://www.canonvanhetnederlandselandschap.nl/>
- www.chbeheer.nl
- http://landschapsbeheer.nl/uploads/landschapsbeheernederland/misc/products/handleiding_leesbaar_landschap_deel_1.pdf
- <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/>
- <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoed-en-ruimte/modernisering-monumentenzorg>
- [http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/2008-HandreikingCHmerMKBA-eindversie%20\(2\).pdf](http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/2008-HandreikingCHmerMKBA-eindversie%20(2).pdf)
- <http://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/hulpmiddel-bij-de-waardering-van-historische-interieurs>
- niet meer bereikbaar: <http://english.verkeerenwaterstaat.nl/kennisplein/3/2/322135/rapport%20aardkunde.pdf>
- http://www.landschapsbeheer.nl/uploads/landschapsbeheernederland/misc/products/landschap_in_zicht_compleet.pdf
- <http://www.landschapsbeheer.nl/webwinkel/vrijwilligerswerk-burgerparticipatie/product/methode-landschap-in-zicht-download/144>
- <http://www.landschapsmanifest.nl/data/documents/Brochure%20landschapscollectie.pdf>

Colofon

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
tel. 033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl
September 2014